

Från
BORÅS
och de
SJU HÄRADERNA

M C M X L I I I

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

FRÅN BORÅS
OCH
DE SJU HÄRADERNA

Från
B O R Å S
och de
S J U H Ä R A D E R N A

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN
1943

Redaktionskommitté:

ALEX. ENGBLOM

MILES STENSTRÖM

INGEGÄRD VALLIN

OSCAR ISACSONS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG, GÖTEBORG 1943

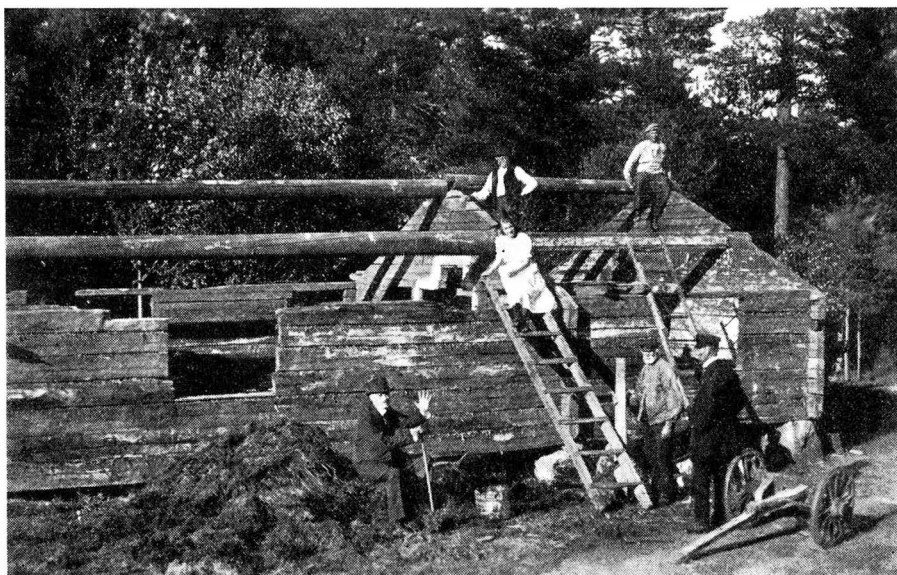
Kinnarumma kyrka och sockenstuga.

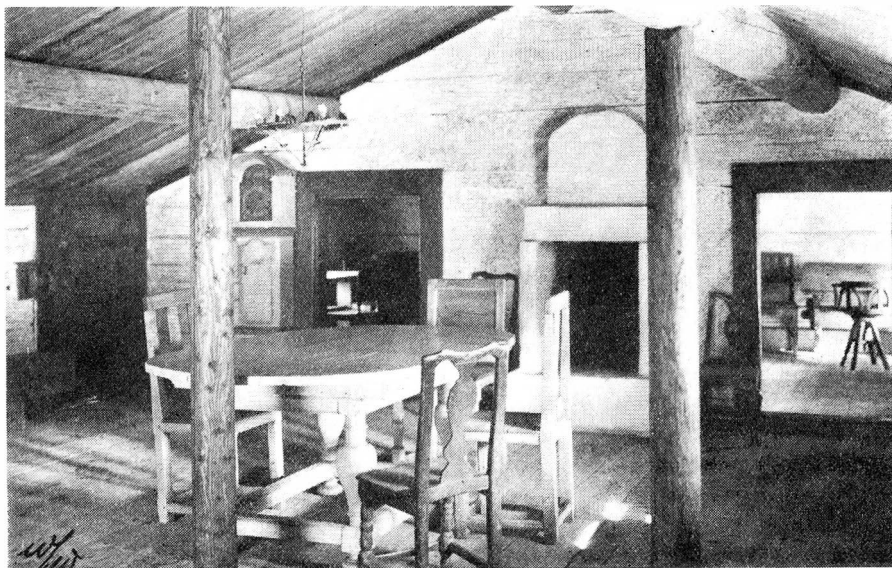
Klockstapeln från Öra socken och fattigbössan.

Från kyrkans kor med en bild av S:t Olof, ett gammalt altarskåp, krucifix m. m. samt ett hörn av Dittleff Ross' takmålning.

Sockenstugan från Kinnarumma under uppförande i Ramnaparken.

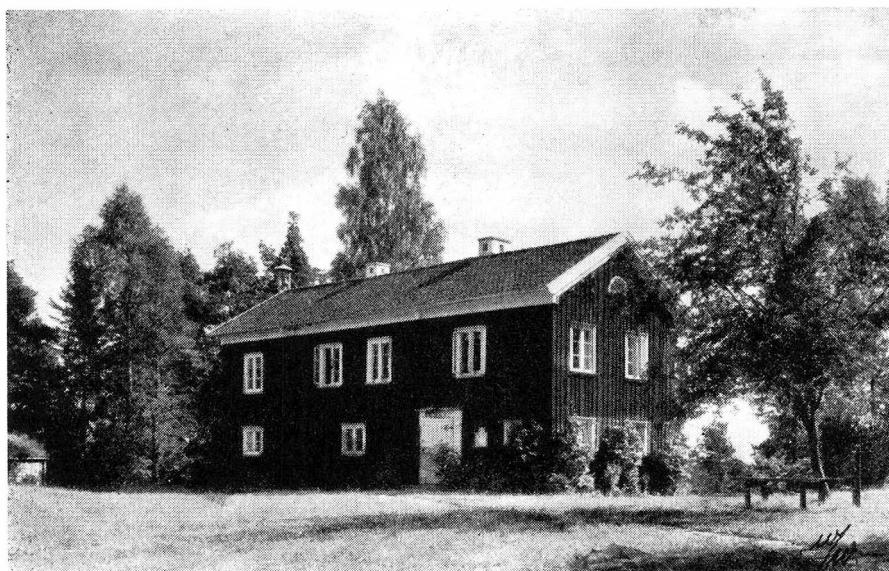
Interiör från sockenstugan.

Marbostugan.

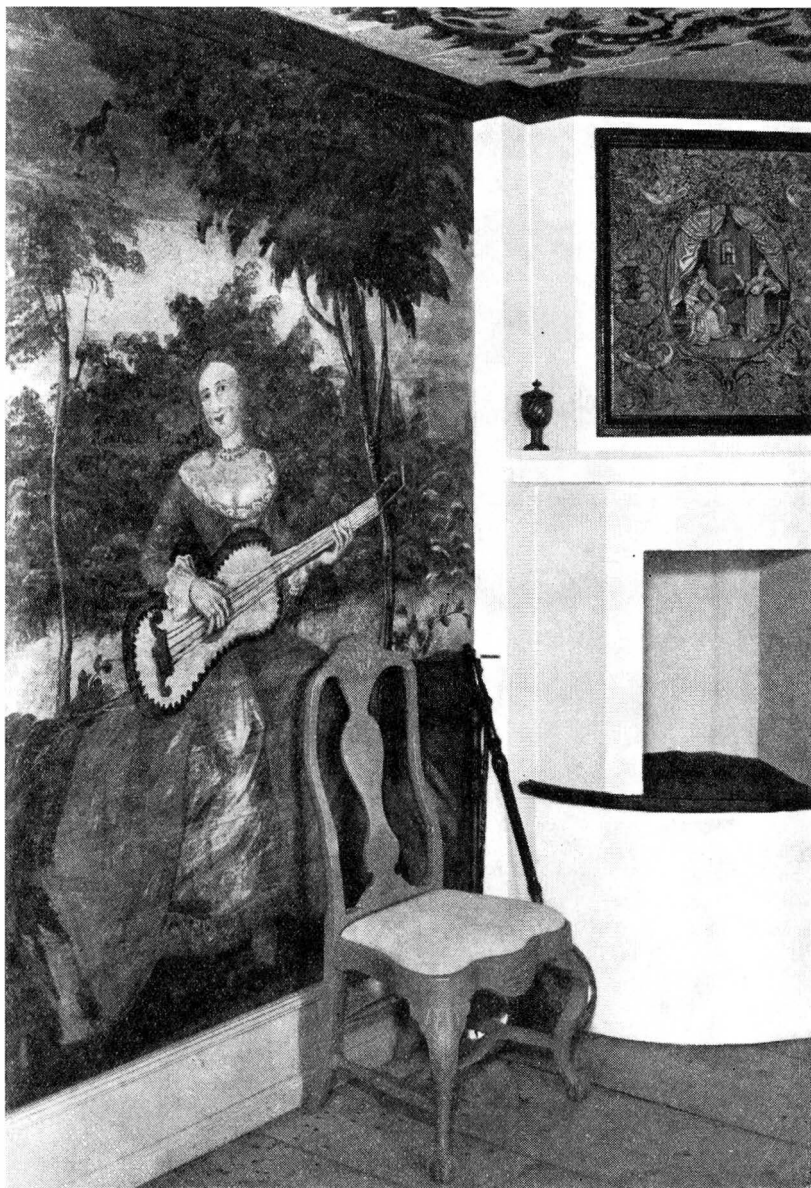
Gäsenestugan.

Ramslätts gästgivaregård.

Nymanska gården.

Väggmålning i Nymanska gården.

Var trivs tradition och rastlöst framåtskridande bättre tillsammans än i sjuhäradsbygden? Var är det nära sambandet och den ömsesidiga förståelsen mellan jordbruk och industri större än i denna bygd? Var äro de materiella förutsättningarna för ett högt uppdrivet näringsliv i förhållande till de vunna resultaten så begränsade som här?

Folket självt var den naturliga förutsättningen för den blomstring, som skulle komma.

Gränsstridernas plåga, överbefolkningen på sparsamt tillmätta tegar — intet bröt bandet mellan folk och bygd. Färden gick fjärran hän — vägen tillbaka var ej längre. Tålmodigt formades saluslöjdens varor att fylla behoven, när jordens äring ej räckte till. Seghet, uthållighet, förslagenhet i förening med stark hembygds känsla har varit grunden för den gärning, som format sig efter varje tids krav, som låtit nuet växa fram ur det förgångna och som givit den självkänsla, som förjagar fruktan för en ny dags uppgifter.

En sådan bygd och ett sådant folk lämna en tacksam jordmån för den forskning, som vill klarlägga fädernas liv och

gärning, källorna för den verklighet, som omgiver oss, för det liv, som nu föres. Lekmännens initiativ och hängivna arbete rörde vägen, intresserade föregångsmän stodo vid deras sida. När uppgiften växte, krävdes den utbildade fackkunskapens hela arbetskraft. Den myndigvordna befolkningen ville lära känna sin egen historia och med ansvaret för dagen kände den förpliktelsen att träda stödjande till.

De sju häradernas kulturhistoriska förening och dess arbetande krafter ha utfört ett mycket värdefullt arbete. Bygden och främst Borås stad har den skänkt anläggningar och samlingar, som äro en prydnad för staden och över vilka bygden kan känna sig stolt. Fyrtioårig gör föreningen nu en återblick. Den ser vad den gjort och är beredd till nya ansträngningar. I det arbetet är den intresserade lekmannens aktiva insats fortfarande behövlig och välkommen. I det är stads och bygds intresserade och stimulerande ideella och ekonomiska stöd erforderligt.

Berg, Mellerud den 26 mars 1943.

Axel von Sneidern.

E N Å T E R B L I C K

AV

MILES STENSTRÖM

Berättelsen över verksamheten inom De sju häradernas kulturhistoriska förening under år 1903 inledes med följande rader:

”I våra dagar, då goda kommunikationer förbinda olika delar av vårt land, som förut haft blott ytlig beröring med varandra, då fabriksarbetet ersätter och uttränger den forna handa- och hemslöjden och då på alla områden nya levnadsomständigheter, nya arbetsmetoder och nya idéer snabbt vinna terräng och avlösa de gamla föråldrade och därför ej längre användbara, har på skilda orter behovet känts att ännu medan rester av det gamla finnas kvar i bygderna, tillvarataga dessa för att åt eftervärlden bevara minnet av dem.”

Detta kunde ju hava skrivits i dag. Det var motivet för föreningens bildande och det är alltjämt mottot för verksamheten inom föreningen.

Initiativtagare till föreningen var kaptenen Otto Mannerfelt, som genom sitt intresse för och sin på outhärlig forskning grundade kännedom om de sju häradernas forntida historia och kulturliv också blev den ledande själen i föreningens verksamhet ända till sitt fränfälle år 1924. Mannerfelt var född västgöte. Redan som tjugooåring kom han år 1872 till Borås som

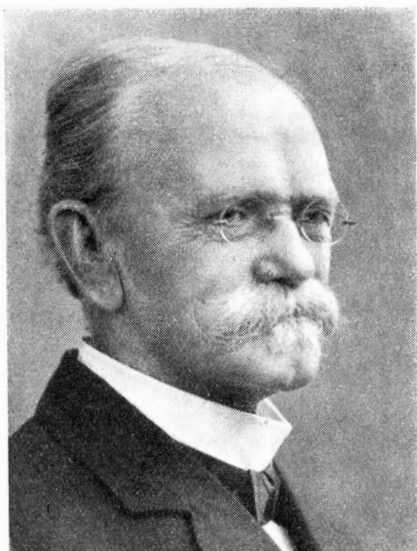

Direktör Johannes Erikson.

officer vid Älvsborgs regemente. Vid sidan av sin tjänst och jämväl efter avskedstagandet från militärtjänsten beklädde han olika befattningar i stadens, hushållningssällskapets och handelskammarens tjänst. Såväl härigenom som genom sina sällsynt gedigna personliga egenskaper kom han att spela en ledande roll inom vår stad och vårt län.

I juni månad 1903 utfärdades på tillskyndan av Mannerfelt en inbjudan, undertecknad av dåvarande landshövdingen Lothigius, borgmästaren Boberg, fabriksidkaren Alfred Sandwall m. fl., till personer, som intresserade sig för bildandet av en fornminnesförening, att sammanträda å rådhuset den 20 juni för att överlägga om uppförandet av en "fornsal, varuti jämte övriga fornminnen skulle förvaras maskiner och redskap för samt prov av ortens äldre och nuvarande industri".

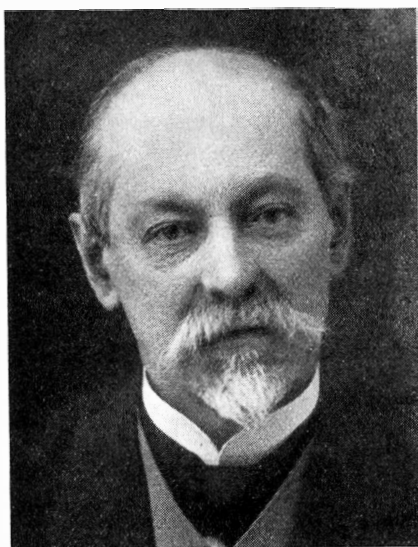
Detta sammanträde, som besöktes av ett 50-tal personer, resulterade i tillsättandet av en kommitté, som skulle föra frågan

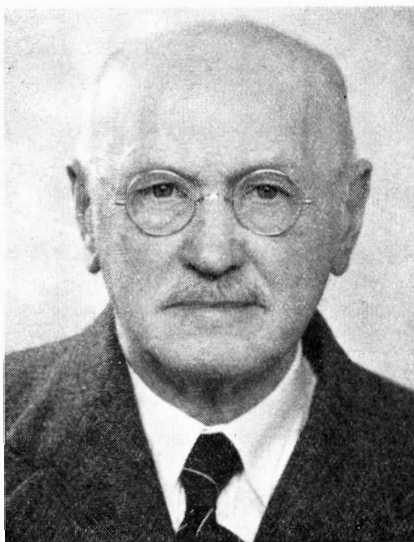
Häreäshövding Th. Odencrants.

Landshövding Axel v. Sneidern.

Kapten Otto Mannerfelt.

Doktor Gunnar Blomgren.

vidare. Kommittén, som bestod av tre ledamöter från Borås och en från varje härad, utarbetade förslag till stadgar och utsände anteckningslistor för medlemskap.

Vid det konstituerande sammanträde, som hölls den 12 november 1903, överlämnade direktören Joh. Erikson på Rydboholm 25.000 kronor för åstadkommande av en museibyggnad.

Till styrelse valdes:

för Borås: doktor G. Geete, bryggmästaren Sven Sandwall och kaptenen Otto Mannerfelt;

„ Ulricehamn: stadsläkaren C. Eklundh;

„ Redväg: kammarherren C. R. C:son Wästfelt;

„ Kind: disponenten C. Brusewitz;

„ Mark: direktören Joh. Erikson;

„ Bollebygd: prosten J. G. Claesson;

„ Weden: prosten E. Sundler;

„ Gäsene: häradshövdingen Th. Odencrants, och

„ Ås: godsägaren P. Andersson.

Till intendent utsågs tandläkaren Gunnar Blomgren och till ordförande i styrelsen valdes föreningens förste donator, den för sina kulturella intressen kände Rydboholmschefen, direktör Joh. Erikson.

Till en början förvarades föreningens ganska blygsamma samlingar — allt gåvor av intresserade — å Tekniska skolans vind, som uppläts av Borås stad. Genom gåvor och inköp ökades samlingarna allt mer och lokalfrågan kunde ej anses tillfredsställande löst genom denna anordning.

När Kinnarumma församling år 1911 fattade beslut om uppförande av ny kyrka, skänktes — säkerligen på tillskyndan av direktör Erikson — den gamla träkyrkan till föreningen. Redan föregående år hade föreningen beslutat inköpa en gammal västgötastuga från Eriksbergs socken i Gäsene härad och i oktober 1911 erhöll föreningen stadens tillstånd att uppföra kyrkan

Ramsläatts gästgivaregård och Gäsenestugan.

med flera byggnader i den utav apotekaren Lind donerade Idrottsparken. Lokalfrågan kunde anses löst för några år framåt. I den gamla kyrkan fick föreningen nu en utmärkt lokal för samlingarna.

Efter direktör Eriksons död år 1912 blev häradshövdingen Thor Odencrants ordförande och kvarstod som sådan till sin död 1934. Åren 1912—1914 uppfördes förutom kyrkan och den nämnda stugan från Eriksberg, ryggåsstuga med lofthus från Förlanda, visthusbod från Nittorp, skvaltkvarn från Istorp och kölna från Borgstena. Den betydande byggnadskostnaden finansierades huvudsakligen genom gåvor. Häradshövding Odencrants skänkte 1.000 kronor till kyrkan och 5.000 kronor till övriga byggnader, bergsingeniör Brusewitz 1.000 kronor till kyrkan.

Midsommaren 1914 invigdes museet i Idrottsparken i närvaro av bl. a. landshövding Husberg och statsrådet, numera riksmarskalken Vennersten.

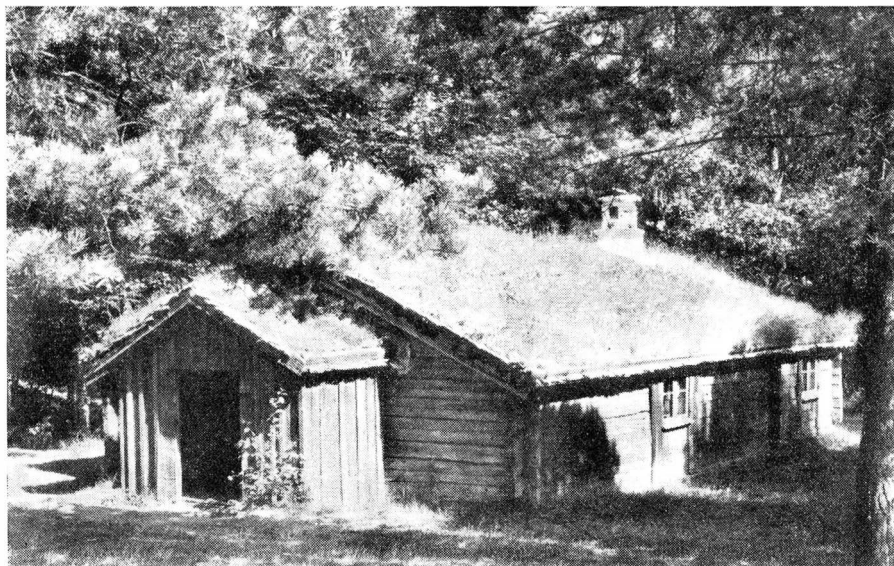
I protokollet för årssammanträdet 1917 omnämnes att följande byggnader ytterligare inköpts: bod från Sjötofta, sockenstuga från Kinnarumma och klockstapel från Öra.

År 1923 uppfördes en särskild byggnad för lantbruksredskap m. m. och 1928 inköptes Ramslätts gästgivaregård. Bergsingeniören Brusewitz bidrog till kostnaderna för uppförandet med 5.000 kronor. Den gamla gästgivaregården, som fick ett dominerande läge i parken, stod påföljande år färdig och hit överflyttades nu en stor del av samlingarna från kyrkan. Ett länge närt önskemål förverkligades nu — kyrkan kunde återinvigas för gudstjänstbruk. Detta skedde 1930 och bland donatorerna märktes fabriksidkaren Sven Sandwall, som bekostade värmeledning i kyrkan.

Men även Ramslättsbyggnaden blev för liten för samlingarna, som under tandläkare Blomgrens energiska nyanskaffning fått allt större omfattning. Man hade länge tänkt att byggnadsbeståndet i Idrottsparken skulle kompletteras med ett borgarhus från Borås. Detta kunde förverkligas år 1932, då föreningen av Borås stad som gåva erhöll ett 1700-talshus, den s. k. Nymanska gården, tillika med 10.000 kronor som bidrag till flyttningskostnaden. Som bidrag till gårdens inredning erhöll föreningen år 1935 30.000 kronor av statliga lotterimedel.

Som nämndes avled häradshövding Odencrants 1934. Under hans ordförandetid hade föreningen och dess samlingar nått en utveckling, som väl ingen kunde ana vid den blygsamma starten.

Efter häradshövding Odencrants valdes landshövdingen Axel von Sneidern till ordförande och kvarstår som sådan även efter sitt avskedstagande från landshövdingeämbetet. Föreningen står i stor tacksamhetsskuld till landshövding von Sneidern för det

Sockenstugan från Kinnarumma.

stora intresse, varmed han omfattat föreningens verksamhet, och för det arbete, han nedlagt som ordförande.

Under åren 1935—1939 bedrevs på föreningens initiativ och delvis under dess ledning omfattande fältarbeten med utnyttjande av samvetsömma värnpliktiga, som riksantikvarieämbetet ställt till förfogande. Sundholmens slottsruin i Äspereds socken liksom ett antal kyrkoruiner i Ås och Kinds härad utgrävdes och konserverades.

Gunnar Blomgren gick bort i oktober 1939. In i det sista var han sysselsatt med ordnandet av samlingarna i Nymanska gården och deras katalogisering — en trogen arbetare i vingården. För honom blev arbetet en lidelse — han offrade sitt yrke, sin ekonomi, sin hälsa i föreningens tjänst. Men hans verk hade nått fulländning — om man nu kan tala om fulländning ifråga om ett museum, som alltjämt måste förnyas. Men sakkunskan

pen har vitsordat att Boråsmuseet vid hans bortgång var ett mönster för ett svenskt landsortsmuseum.

Vid Gunnar Blomgrens högtidliga jordfästning i hans kära Ramnakerkyrka tänkte jag: hur skall det gå med hans verk? Det rann mig i minnet en strof av Karlfeldt om den gamle rock-svarvaren:

— — — och bort far din tid.

Ingen i ditt hus, som kan stämma dina strängar,
ingen som din svarvstol tar vid.

Dock — vidsynta män med Sven Sandwall i spetsen togo vid. Det hade väl varit boråsarna olikst eljest. Det samlades in kontanter, som möjliggjorde anställandet av en ny intendent. I tre år har nu fil. kand. Ingegärd Vallin varit museets initiativrika och energiska ledare.

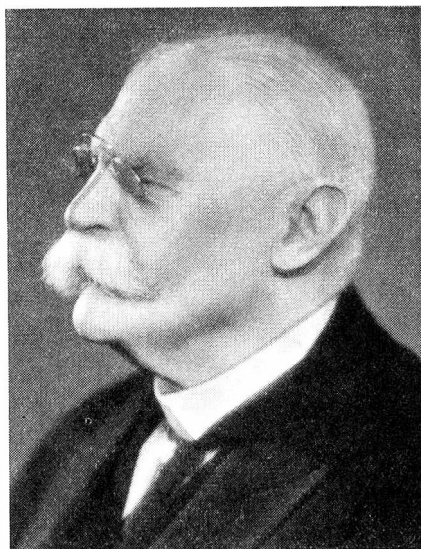
Av föreningens första styrelseledamöter finnes nu endast en i livet — Sven Sandwall, som sedan 1939 varit styrelsens vice ordförande. Med aldrig svikande intresse, med ekonomisk uppoffring och med glad förtröstan på framtiden har han gjort föreningen ovärderliga tjänster.

Om föreningens historia skulle skrivas, är det ännu ett par namn, som inte få glömmas. Fritz Brusewitz invaldes i styrelsen redan år 1906 och till sin död 1939 var han en föreningens trogne vapendragare. Av det ovan anförda framgår, att han då och då trätt hjälpande emellan. Hela sitt rika lösöre, som uteslutande bestod av antikviteter — han brukade skryta med att den enda "moderna" möbel, som fanns i hans hem, var en plåtkommod — testamenterade han till föreningen tillika med ett kontant belopp av 25.000 kronor.

Föreningens kassa har sedan år 1906 varit i samma säkra hand — konsul Knut Evers'. Hittills har kassan ej sinat, även om det sett mörkt ut ibland. Just när jag skriver detta vet jag att Knut Evers vandrar på den tunga tiggargstigen — —

Fabrikör Sven Sandwall.

Bergsingeniör Fritz Brusewitz.

På tal om ekonomi bör det nämnas att Borås stad sedan några år tillbaka beviljat föreningen ett årligt anslag — numera höjt till 5.000 kronor. Vid flera tillfällen har Borås Sparbank givit föreningen stora anslag — sammanlagt omkring 38.000 kronor. Ett årligt anslag på 500 kronor utgår också från landstinget.

När föreningen nu firar sin 40-åriga tillvaro, hava vi skäl att med tacksamhet minnas alla, som troget arbetat i föreningens tjänst — främst då Otto Mannerfelt, Johannes Erikson och Gunnar Blomgren. De hade gripits av det förgångna och deras intresse tog sig uttryck i fosterländsk handling.

I gamla visor klingar det,
i gamla danser svingar det,
och vinden i gamla skogar
går fram med dess tysta fjät,

sjunger skalden om det förgångna. Det skymtar förbi i dagens jäkt, men i stilla stunder, när "minnena viska och sjunga"

komma vi det sällsamt nära. När sången stiger mot murade valv i våra gamla tempel, när vi vandra i gammal odlad bygd, där plog och harv genom århundraden givit landskapet denna säregna, avrundade kontur, inför gamla byggnader och gamla träd, då förnimma vi det förgångnas stilla stämma.

Vi och vår tid äro ju något enastående. Vilka duktiga människor, vilket framåtskridande! Vilka revolutionerande tekniska framsteg ha vi ej åstadkommit. Men eftertanken säger oss, att i det stora sammanhanget vår generations insats är ringa (i den mån den ej varit direkt nedrivande). I den kristid vi nu genomleva har vår folkförsörjning kunnat genomföras, tack vare den oändliga möda, gångna generationer nedlagt på odling av den svenska jorden. Vi ha kommit till dukat bord. Detta endast som ett exempel. Vad har ej fädernas hantverk betytt för vår industri och dess organisation? Vi ha anledning att tänka på detta i vår tid med dess rastlösa utveckling. Vi få ej glömma, att vår generation endast är en länk i utvecklingskedjan. Vi bygga för framtiden, men vi ha våra rötter i det förgångna.

Vad föreningen verkat genom att sprida kunskap om gångna tider och väcka vördnad för fädernas gärning ha vi skäl att minnas med både tacksamhet och stolthet.

ARBETSUPPGIFTER OCH FORSKNINGSRISULTAT

AV

BERTIL BERTHELSON

En svensk museiman yttrade vid något tillfälle, att vårt museiväsen i äldre tider karakteriserades av en obetvinglig lust att samla, paradt med en påfallande likgiltighet för vad man samlade. Säkerligen har också vid sidan av känslan för våra historiska minnen av skilda slag det rena kuriositetsintresset spelat en viss roll både vid grundandet och under den tidigaste utvecklingen av flera kulturhistoriska samlingar, som sedermera vuxit ut och kompletterats efter klarare linjer och slutligen blivit av stort värde för forskningen.

Det ofta betonade faktum, att Sverige tidigare än något annat land erhöi en i instruktionsform fixerad kulturminnesvård, har naturligtvis haft en mycket stor betydelse för tillvaratagandet och studiet av våra minnen från äldre epoker. Men samtidigt iakttagert man en tydlig växling i intresset för antikvariska spörsmål. Efter stormaktstidens påtagliga lust att syssla med forn tiden följde en avmattningsperiod, som — trots det ganska tidigt under 1800-talet återuppflammande intresset för den arkeologiska vetenskapen — först vid seklets slut avlöstes av ett mera direkt arbete till skydd för åldriga kulturformer.

I huvudsak kan man spåra en parallell mellan industrialismens genombrott och kulturminnesvårdens målmedvetna strävan att

rädda sådana företeelser, som hotades av förstörelse just genom de nya arbetsformerna och produktionsmetoderna. Sedan blicken öppnats för de värden, som genom denna utveckling voro på väg att spolieras, gavs impulsen till en systematisk fornminnes- och kulturminnesvård. Museerna började följa mera bestämda principer för sin verksamhet. Från insamlandet av lösa föremål vidgades intresset till bevarandet av fasta minnesmärken av skilda slag ute i bygderna. Icke endast de stora slotten och kyrkorna, vilkas värde praktiskt taget ständigt varit erkänt, blevo föremål för intresse och omvårdnad; även mindre framträdande monument, som tidigare ofta förbisetts, började observeras såsom karakteristiska och värdefulla inslag i de skilda trakternas kulturmiljö.

Arbetsorganen inom museiväsendet och kulturminnesvården ha med åren fått alltmer differentierade verksamhetsuppgifter. Vid sidan om det egentliga insamlingsarbetet har systematiseringen och uppordnandet av materialet tillmätts en allt större betydelse. Först därigenom har resultatet kunnat göras tillgängligt för en större allmänhet i sådan form, att en bild av de olika områdenas utveckling skapats, samtidigt som den vetenskapliga forskningen fått en fastare utgångspunkt och ett bättre stöd.

Emellertid ha de kulturhistoriska institutionerna mer och mer flyttat sin verksamhet ut i fältet och därvid inriktat sig på undersöknings- och inventeringsarbete i olika former samt på rent praktiska vårdnadsuppgifter inom skilda områden.

De sju häradernas kulturhistoriska förening har under sin 40-åriga tillvaro i väsentliga drag återspeglat den ovan i korthet angivna utvecklingen av uppgifter och arbetsmetoder.

En statlig centralisering av kulturminnesvården och museiväsendet är nödvändig och nyttig, men den är i och för sig på intet sätt tillfyllest. En decentralisering är också ofrånkomlig

för att bestående resultat skola kunna nås. Om tillvaratagandet av vår gamla kultur vore en rent statlig uppgift, skulle folket ute i bygderna icke på långt när i samma utsträckning som nu tagas i anspråk som medarbetare. Med enbart lagbud och föreskrifter skulle man inte bli i stånd att verkligen levandegöra den gamla kulturen och skänka den ett rimligt inflytande på utvecklingen. Alla, som syssla med kulturminnesvård, veta, att det först och främst är nödvändigt, att lagar och förordningar kompletteras med verkligt betydande anslag, om de skola få avsedd effekt. Men dessa faktorer äro endast grundläggande. Vissa stora monument av riksbetydelse måste givetvis vårdas genom statens försorg, men skyddandet av goda och karaktéristiska prov på mera lokalbetonade äldre kulturformer, som sammanbinda gångna tiders liv med den nuvarande generationen, måste vara en uppgift främst för bygden själv. Från centralt håll måste här lämnas all den hjälp, som är önskvärd och möjlig, men det är en ideell och reell förmån för bygden att själv få taga initiativ till olika arbetsuppgifter och på ett avgörande sätt medverka till deras lösande.

Sjuhäradsbygden erbjuder ett ypperligt exempel på de resultat, som kunna ernås genom samverkan mellan centrala och lokala krafter för att rädda värden vilka äro typiska och omistliga för en viss trakt, samtidigt som de utgöra viktiga detaljer i helhetsbilden av landets kultur.

En av de viktigaste och största uppgifterna för vår moderna kulturminnesvård består i den inventering av landets fasta fornlämningar, som pågått sedan ett par decennier och utföres genom riksantikvarieämbetet efter en enhetlig plan och under medverkan av lokala institutioner och föreningar. Bland de sju häraderna har Redväg helt och Ås delvis inventerats. Genom de hittills utförda arbetena har man börjat få en riktigare före-

Nr 2 KARTA
 över
 GRAVFÄLT 550m NNÖ om HÖV, HÅLLSTAD Sn, VÄSTERGÖTLAND
 Upprättad den 4 maj 1932 av E. Floderus och kompletterad den 2 sept 1937
 av G.-A. Hellman

Exempel på fornminnesinventeringens kartmaterial. Varje karta är försedd med en mot fornlämningsnumren svarande beskrivning.

Parti av det på kartan återgivna gravfältet vid Hov i Hällstads socken.

ställning om den västgötska forntiden även utanför den fyndrika slättbygdens centrala område.

Under en följd av år har man vidare inom de norra delarna av Sjuhäradsbygden undersökt och konserverat en hel rad ruiner efter medeltida landskyrkor, vilka icke minst genom sin topografiska fördelning äro av stort intresse. Kännedomen om dessa tidiga byggnadsverk har medverkat till att skapa en klarare bild av den medeltida kulturutvecklingen i Västergötland. I stort karakteriseras landskapets slättbygd av kristendomens utbredande redan vid en tidpunkt, då den regelmässiga församlingsbildningen ännu icke ägt rum, och då kyrkorna i större eller mindre utsträckning knötos till gårdarna som deras egna helgedomar eller anlades i närheten av hedniska kultplatser. Den täta anhopning av små kyrkobyggnader, som blev en följd

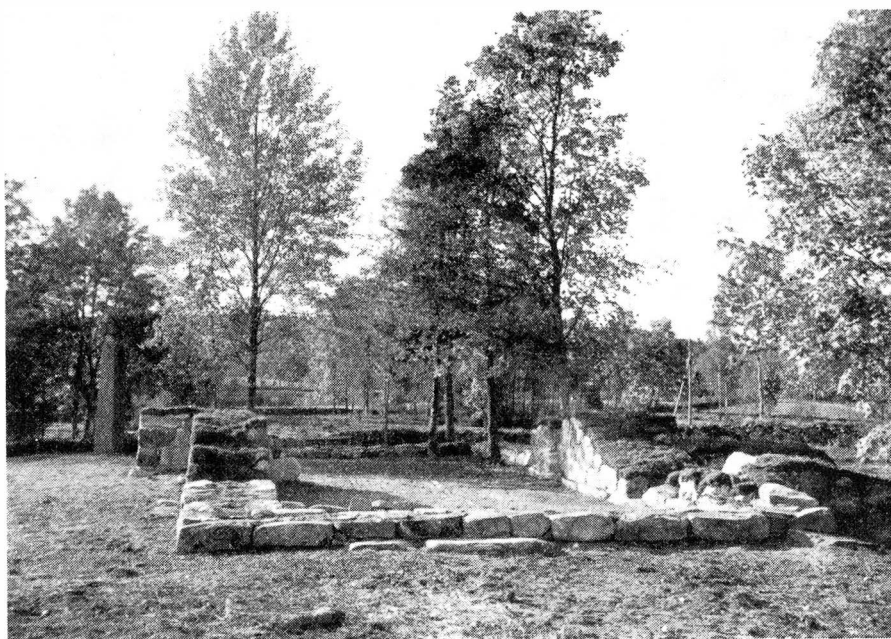
av detta förlopp, har nu visat sig till en viss grad känneteckna även Sjuhäradsbygden, ehuru fördelningen är något glesare och kyrkotyperna — som man haft anledning att vänta — i regel representera ett något mera framskridet stadium.

De sist berörda uppgifterna ha lösts genom samverkan mellan riksantikvarieämbetet och en rad lokala organisationer. I viss utsträckning ha vpl civilarbetare kommit till användning som arbetskraft. Ekonomiskt stöd har lämnats från institutioner och enskilda.

Emellertid har man även genom olika företag, som inriktats på byggnadslämningar av profan natur inom Sjuhäradsbygden, fått ökad kännedom om det medeltida Västergötlands kultur. Undersökningarna på Vädersholm ha i detta avseende varit mycket värdefulla, samtidigt som de riktat blicken på ett ovanligt vackert naturområde. Likaså ha arbetena på Sundholmen, som representerar en något senare period, skänkt nya drag åt bilden av herremännens bostadsskick i Västergötland under äldre tider.

Redan dessa antydningar om de resultat, som nåtts och kunna nås inom viktiga avsnitt av Sjuhäradsbygdens bebyggelsehistoria, ge vid handen, att en konsekvent fullföljd och topografiskt noggrann undersökning av området med all säkerhet skulle komma att lämna mycket viktiga resultat.

Några huvudproblem träda härvidlag i förgrunden. Framför allt södra delen av Sjuhäradsbygden har otvivelaktigt spelat en viktig roll som förbindelseled mellan Sydvästsveriges och Västgötslättens kulturområden redan i äldsta tid. Men de stora huvudstråkens betydelse är icke fullt klarlagd. Man vet ej heller, huruvida trakten huvudsakligen haft karaktär av genomgångsområde eller huruvida den förhistoriska kulturen i större utsträckning omfattat även bygderna mellan och utanför Vis-

Tvärreds kyrkoruin efter konserveringen.

kans och Ätrans dalgångar. Inom de norra häraderna äro förhållandena — huvudsakligen tack vare fornminnesinventeringen i Redvägs och Ås hänader — relativt väl kända, men för övriga delar av Sjuhäradsbygden skulle en fortsättning av inventeringen vara ytterst värdefull. Den kan överhuvudtaget betecknas som den nödvändiga grunden för varje vetenskapligt vederhäftigt studium av de forntida kulturförhållandena inom ett större sammanhängande geografiskt avsnitt och utgör därjämte en ofrånkomlig förutsättning för förståelsen även av den senare utvecklingen inom ett landskap med så uråldrig kulturtradition som Västergötland.

Trots att den västgötska slättbygden varit föremål för ingående arkeologiska undersökningar, råder där alltså en viss

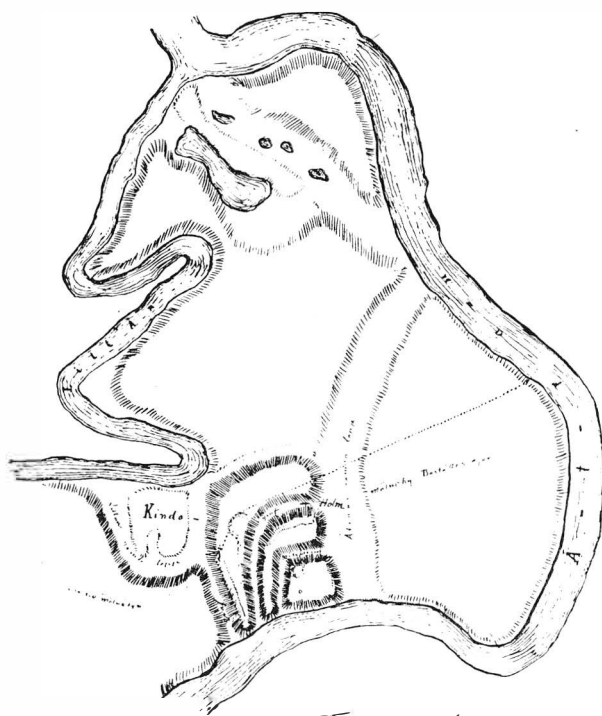

S. Vånga kyrkoruin efter konserveringen.

oklarhet om järnålderns ställning. De påvisbara lämningarna från denna period äro i jämförelse med de många vittnesbörden om en rik stenålderskultur så obetydliga, att man frestats att räkna med en tillbakagång i bebyggelsen. Är det inte rimligare att antaga, att järnåldersgravarna i stor utsträckning odlats bort inom de rika åkerbruksområdena? Även inom andra slättområden med rik stenålderskultur och begärlig, bördig jord har man konstaterat en påtaglig "brist" på järnåldersgravar. I varje fall tyder de tidiga romanska kyrkornas täta gruppering på en betydande bebyggelse på Västgötsläppen vid forntidens slut.

Inom Sjuhäradsbygden, som synes ha spelat en relativt blygsam roll under stenåldern, har man anledning att räkna med en intensifiering av kulturen under järnåldern, även om man inte kan tala om någon tävlan med slättlandet. Men det finns skäl

att tro, att spåren äro bättre bevarade i dessa trakter, där terrängförhållandena ha erbjudit mindre lockande förutsättningar för en genomgående uppodling av marken. För att få spörs-målet om järnålderskulturens ställning och den fasta bebyggel-sens utbredning belyst är det av särskild vikt att genom den fortsatta inventeringen erhålla besked om bygravfältens omfatt-ning och belägenhet. Även fornborgarna inom detta kuperade skogs- och sjöområde borde ge åtskilliga hållpunkter för bedö-mandet av den senare förhistoriska bebyggelsen.

Plan af Kinnahus borgruin . Frölunda socken f. 121

Kinnahus borgruin vid Ätran och Lillån i Ö. Frölunda socken.
Plan av Brusewitz i handskrift i ATA.

Härmed äro vi inne på en fråga, som berör både forntidens slut och en stor del av medeltiden. Vilken roll har Viskans och Ätrans dalgångar spelat som förbindelseleder under de perioder, då kulturområdena på ömse sidor om Sjuhäradsbygdens gränstrakter fingo en mera sluten karaktär för att till sist gestaltas som mer eller mindre tydligt fixerade politiska och administrativa enheter? Medan impulserna söderifrån i äldsta tid torde ha haft en tämligen uteslutande positivt kulturbefrämjande verkan inom västgötaområdet, framträdde så småningom intresse motsättningar som medförde misstro och konflikthanledningar. Främlingarna söderifrån blevo fiender och man tvingades att skapa säkert skyddade platser utmed huvudvägarna. Ehuru vi måste akta oss för att tillmäta fornborgarna en alltför vidsträckt betydelse, är det måhända berättigat att anta, att behov av ett systematiskt försvar här varit förhanden redan under järnåldern. Att så varit fallet under medeltiden är ju klart redan av historiska skäl. De danska tågen mot Västergötland behöva här inte närmare beröras. De medeltida försvarsanordningarna utmed Viskan och Ätran kunna alltjämt studeras i Öresten och Kinnaborg, Kinnahus, Opensten och Vist. Det skulle vara av stort intresse att veta, om något eller några av dessa typiska terrängfästen äger förhistoriska fornborgstraditioner.

Överhuvudtaget är det angeläget att fullfölja undersökningarna av Sjuhäradsbygdens medeltida fästen. Härmed beröres också en fråga, som snarare har bebyggelsehistorisk än strategisk natur. En granskning av läget hos den äldre medeltidens borgplatser och fasta hus visar en tydlig förflyttning av tyngdpunkten från slättbygden till den omgivande kuperade, skogs- och sjörika terrängen, som varit mindre lätt att odla och därför tidigare spelat en sekundär roll i bebyggelsen. Medeltidens nya

Håcksviks Yttre. I byggnaden finnes ett rum med "tapeter", målade 1848 av Sven Erlands-son. Rummet borde registreras enligt den nya lagen.

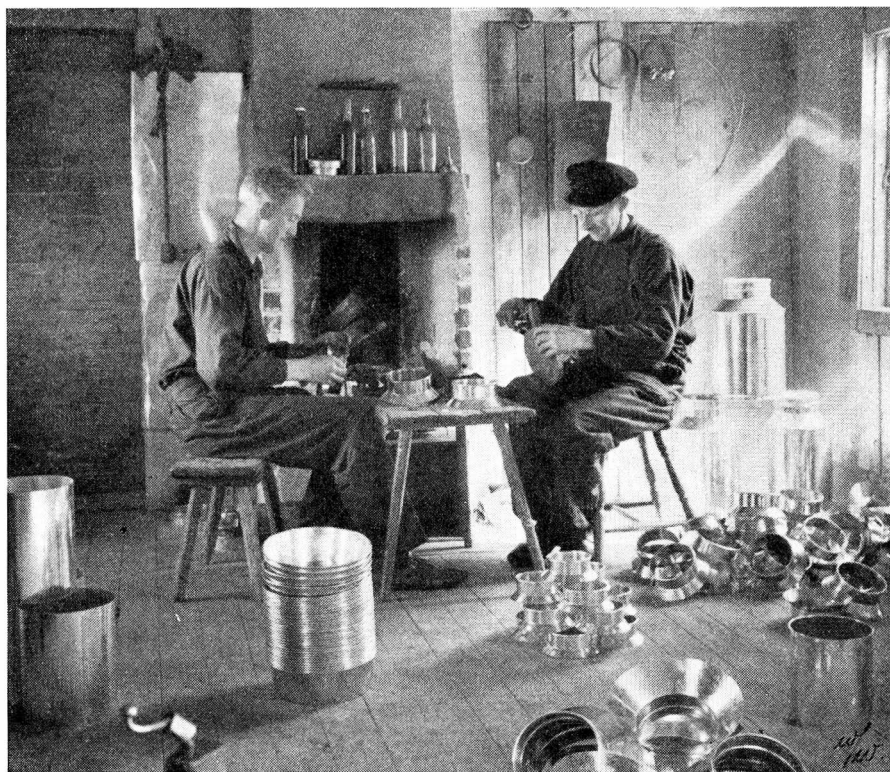
herremannaklass behövde emellertid säkra, lättförsvarade bosättningsplatser och fann dem i något mera avlägsna trakter, där de naturliga förhållandena, särskilt uddar och holmar, erbjödo ett gott skydd. Nu fick Sjuhäradsbygden en ny betydelse, som säkerligen förberetts under vikingatiden, och gick mot ett påtagligt uppsving, som av allt att döma blivit bestående utan mera påfallande bakslag.

Kännedomen om dessa herremansgårdar och borgplatser är ännu mycket ofullständig. De ovannämnda undersökningarna på Vädersholm ha emellertid stimulerat intresset för denna gren av traktens kulturhistoria, och vissa i samband med vaders-

holmsarbetena på andra håll gjorda stickprov ha visat, att en kartläggning och utforskning av detta bebyggelsematerial skulle kunna ge mycket viktiga resultat. Här kan De sju häradernas kulturhistoriska förening göra en betydelsefull insats.

Emellertid behöver man inte *söka* efter arbete, när det runt omkring finns mängder av uppgifter, som kräva snabb lösning. Visserligen har man under årens lopp kommit till en allt allmänare insikt om värdet av att hålla sambandet mellan gammalt och nytt levande och fruktbärande. Men det krävs ständigt vaksamhet och propaganda för att nå ett påtagligt resultat. Meningarna kunna vara delade om bästa sättet att åstadkomma en effektiv hembygdsvård, där bygdens under sekler utbildade traditioner bilda utgångspunkten, men inte få upprepas stelt och slentrianmässigt utan anpassning efter aktuella förhållanden. Varje trakt har sina särdrag i bebyggelse, levnadsformer och näringsfång. Det kan inte vara lyckligt att utplåna individualiteten till förmån för schablonmässig standardisering. De sju häradernas kulturhistoriska förening har sin redan i namnet antydda huvuduppgift fixerad i att klarlägga sitt områdes andliga och materiella utvecklingshistoria och bevara prov på olika yttringar av gångna tiders liv och verksamhet. Men detta är icke nog. Föreningen kan också liksom sina systerinstitutioner runt om i landet arbeta på att skapa insikt om vår egen tids samhörighet med traditionen och om möjligheterna att hålla det värdefullaste i det bevarade arvet levande och lägga det till grund för en sund utveckling.

Uppgiften är så mycket betydelsefullare som föreningen verkar inom ett område, där äldre hantverk och modern industri arbeta sida vid sida. Det kan ifrågasättas, om en ålderdomlig hantverksmässighet inom någon del av vårt land hållit sig så levande inom vissa produktionsgrenar. Det är visserligen inga-

Bleckslagare, Rännaväg, Gällstads socken.

lunda kulturhistorikernas förtjänst att så skett. Men borde inte föreningens museum ha särskild anledning att manifesteras denna i den egna bygden djupt rotade verksamhetsform genom att bygga ut sina samlingar av hantverksmässig produktion av olika slag från äldsta tider till våra dagar och därvid även söka belysa samhörigheten mellan de gamla och de nya arbetsformerna, där industrialismen visserligen skapat en ny organisation och en annan produktionsrytm, men där samtidigt de individuella metoderna och den personliga insatsen bevarats och omgestaltats på sådant sätt, att de bevisat sin livskraft? Här intar givet-

Parti av takmålningarna i Gunnarsjö kyrka, utförda 1752
av Ditleff Ross.

vis textilberedningen i dess olika former det främsta rummet, men vid sidan därav framträda de många varianterna av småindustri och hantverk även på andra områden, som t. ex. ifråga om sågverksprodukter och träslöjd, tråddragerier, metallkärlstillverkning o. s. v.

Föreningens 40-årsjubileum infaller under ett år, som betecknar en milstolpe i den svenska kulturminnesvårdens historia.

Den nya fornminneslagen, som trätt i kraft den 1 januari 1943, har skapat ökade möjligheter att skydda våra minnesmärken. I många avseenden kunna fornminnes-, hembygds- och kulturhistoriska föreningar verksamt bidra till att göra lagbestämmelserna effektiva. Här må uppmärksamheten fästas på en sådan arbetsuppgift. Enligt den nya lagen om skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader kan man med ägarens medgivande verkställa registrering av värdefulla byggnadsverk i enskild ägo. Registreringen medför i princip, att ändringar och ingrepp icke få företagas utan riksantikvarieämbetets medgivande. För att emellertid denna möjlighet att garantera skydd för enskilda anläggningar skall få någon praktisk betydelse är det nödvändigt, att kännedomen om byggnadsbeståndet blir så fullständig som möjligt och att det bedrivs en ihärdig upplysningsverksamhet. Först när det kulturhistoriska värdet blir föremål för verklig uppskattning i allt vidare kretsar, kan man räkna med de privata ägarnas medverkan till registreringen i sådan omfattning, att den nya lagen får någon större effekt. Det är självklart, att en kulturhistorisk förening har en utomordentligt viktig mission att fylla genom att klargöra värdet hos många byggnader och gårdsanläggningar inom föreningens geografiska verksamhetsområde och verka för deras bevarande enligt de här berörda riktlinjerna.

Vid sidan av dessa prov på materiell utveckling stå yttringar av den andliga kulturen. Vi ha redan nämnt de medeltida kyrkoruinerna, som under de senare åren undersökts och konserverats. Men även församlingskyrkorna erbjuda många problem och uppgifter. Visserligen är deras underhåll och vård församlingarnas egen angelägenhet, men den kulturhistoriska sakkunskapens råd och anvisningar äro alltid önskvärda och bli tacksamt mottagna av församlingarnas representanter.

Under en följd av år ha flera av Sjuhäradsbygdens värdefulla kyrkor restaurerats. Härvid ha bl. a. en rad för Västsverige typiska målningssviter från 1700-talet, framförallt i de stora, tunnvalvda trätaken, blottats eller konserverats. Föreningens framlidne intendent, dr G. Blomgren, uttryckte ofta en önskan, att detta material, som nu blivit känt i större omfattning än förr, måtte bli föremål för en ingående undersökning och fotografering, varefter en sakkunnig publicering i utförlig och vacker form borde ske. Otvivelaktigt vidrörde Blomgren här ett avsnitt av bygdens kulturhistoria, som är av mycket stort intresse och som borde ägnas en bearbetning av just den art han avsåg.

VISKADALENS FORNFJORD

AV

LENNART von POST

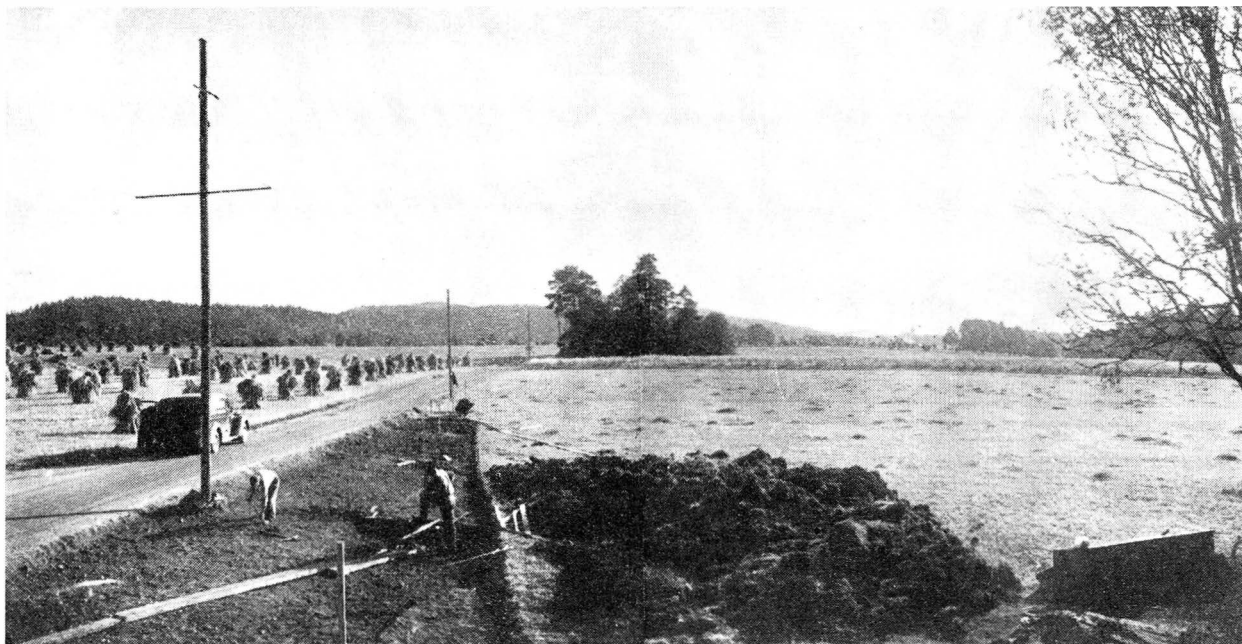
Sjuhäradsbygden har två kroppspulsådror: Ätran och Viskan. Vid dem skymta i forntidens gryning traktens första kolonister. I deras dalar ligga i dag de stora bondebygderna. Och kring deras kraftknutar ha de fabriker och industri-samhällen kristalliserat fram, som ge de sju häraderna deras näringsgeografiska enhetlighet och särmärke.

Men naturgeografiskt inskränker sig likheten mellan Viskan och Ätran till att bägges dalgångar bilda djupa och skarpa skåror i berggrunden och tack vare sin jordmån likt oaser bjärt sticka av mot de karga, skogklädda bergplåtarna omkring dem, vilka utgöra mestparten av Sjuhäradsbygdens mark. En snabbtur längs de båda ådalarna är nog för att man skall finna betydande olikheter i hela deras kynne. Detta beror på deras forntidsöden. Grundskillnaden är att havet, när inlandsisen för något tiotusental år sedan släppte sitt grepp om dessa trakter, sände ett nät av fjordarmar flera mil in genom Viskans månggrenade dalsystem, medan Ätrands dal redan långt ner i Halland börjar ligga ovanför den högsta nivå, till vilken havet någonsin nått upp.

Ätraden löper nästan spikrakt genom hela Kinds och Redvägs härad, förbi Ulricehamn och upp emot Falbygden, van-

ligen helt trång, men här och där — t. ex. kring Svenljunga — vidgad till bred slätt. De många forsarna och fallen göra åns fallprofil utpräglad trappformig. Falltrösklarna bestå av urberg eller istidsmorän, men på trappstegen ovanför dem kan det ligga betydande avlagringar av sand och skiktat, vattensvallat grus, som bildar en tämligen lättodlad, om också ganska mager åkerjord. Lera finnes, ehuru alldeles underordnat. Den är alltid vackert årsvarvig, och varvigheten visar att den bildats i sött vatten av slammet från den smältande landisen. Ätran själv har endast ringa del i tillkomsten av de jordlager, i vilka dess fåra är nedskuren. Det allra mesta av dalbottnens grus och sand är avsatt ur avrinnande jökelvatten eller i fornsjöar, vilka vid istidens slut lågo indämda mellan landisens bräm och motlutande terräng. Allt efter som mera land frilades från isen, växlade dessa "issjöars" utbredning och avloppsställen; och man ser på dalens sidosluttningar mångenstädes mäktiga grusterrasser, vilka ange deras vattenhöjd under olika stadier.

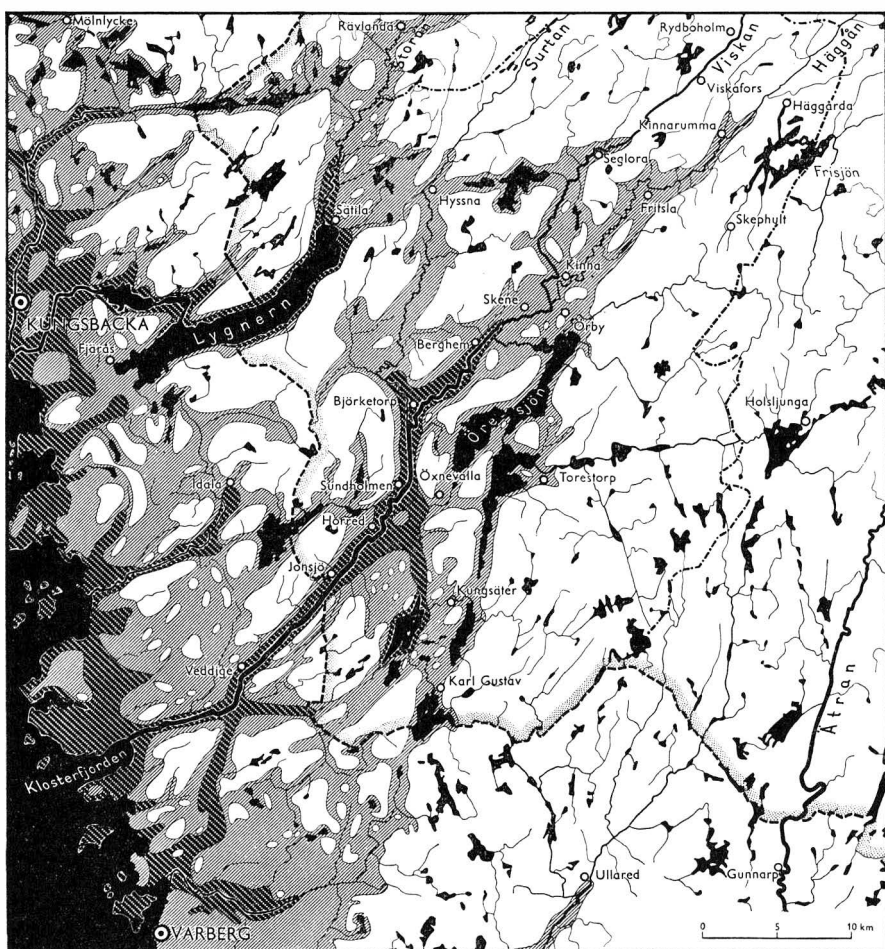
För Viskadalens del stämmer denna snabbteckning av Ätradalens naturkaraktär endast in på den översta delen, från trakten av Viskafors och norrut. Där — t. ex. vid Rydboholm, kring Borås samt ovanför Öre sjö — ses issjöterrasser och issjöbottnar, stundom i ovanligt präktig utbildningsform, t. ex. Fristad hed. Och däremellan forsar Viskan strid utför bergstup, över steniga moränstråk eller mellan åsryggar av grus från smältvattensflödena vid den forntida iskanten. Terrängen kring Viskans övre lopp visar alla kännemärken på att allt sedan istidens slut ha legat över havet. Men vid Svaneholm börjar det möta tecken på ett annat landskapskynne. Och vid Seglora är scenförändringen fullständig. Seglora kyrka står på en sandslätt, nästan golvplan och mätande ett par kilometer längs Viskan och ungefär en i tvärmått. Denna slätt är deltat, som "Forn-Viskan" avsatte i havet omedelbart sedan landis-

Alla istidsfjordarnas grenspetsar blevo snabbt utfyllda — nästan ända upp till den dåtida havsytan, "marina gränsen", "MG" — genom de massor av sand och grus, vilka smältvattensälvarna från landisen förde ned till havet genom fjorddalarnas fortsättningar ovan havsytan, och som de avlastade vid sina mynningar i form av vidssträckta och mäktiga deltan.
— MG-deltat vid Seglora. — L. v. Post foto.

kanten på sin reträtt mot nordöst hade passerat det nuvarande Seglora. Där låg en av grenspetsarna till "Viskadalens fornfjord"; och den forntida strandens höjdläge kan skarpt avläsas på dalens sidosluttningar. På ungefär 88 meters höjd över nutidens havsyta, 1 à 1 1/2 meter över deltaplanets "landkant", ändrar moränmarkens yta alldeles plötsligt karaktär. Ovanför ligga pinnmoblocken väl inpackade i en jordmassa, där fint bergmjöl är en väsentlig beståndsdel. Men nedom den nämnda nivån är bergmjölet bortspolat, så att markytan mest består av grus och sand samt frittliggande stenblock och klapperstenar. Moränen är "svallad", d. v. s. bearbetad av vågskvalp och bränningar, och svallningens övergräns betecknar "MG", maximala gränsen för havets forntida höjd på den nuvarande landytan. I dalens fortsättning nedåt blir dess karaktär av fornfjord allt mera omisskännlig. Leråker upptar dalbotten mer och mer fullständigt. Strandterrasser, flera över varandra, bilda på långt håll synliga "hyllor" på dalsidorna. I dikesväggar och tegelgravar hittar man blåmusslor och andra skalrester från en djurvärld, som ingen kan tvivla på att den hört saltvattnet till. Och längst ned — i det nutida havsbandet — ser man dalbottens leryta direkt fortsätta i havets bottenlam. "Den svenska vallens höjning", vilken ännu i dag pågår, har under årtusendenas lopp förvandlat Viskans dal från havsfjord till bördig bygd.

Men inte bara Viskadalen, utan hela Marks härad och de nedanförliggande delarna av Halland visade, när landisen vek bort från dessa trakter, en helt annan landskapsbild än nu. Över Hallands kustslätt bredde sig öppet hav. Bergshöjderna närmare västgötagränsen voro öar i en skärgårdslabyrint, och därifrån sköto fjordar in i alla de stora dalstråken i denna del av Sjuhäradsbygden: i Lygnerns och Storåns dal förbi Rävlanda i Bollebygd, längs Viskan till Seglora, längs Surtan till Hyssna, längs Häggån till Kinnarumma och till Örby i dalen med sjö-

I vattendragens sträckning och i sjöarnas konturer och gruppering avtecknar sig inom den naturgeografiska provins av vårt land, som Sjuhäradsbygden tillhör, liksom ett gitter av raka, ihållande linjer, vilka skära varandra under vissa, ständigt återkommande vinklar. Det grunddrag i traktens landskulptur, som så kommer till synes, är betingat av sprickor i urbergsgrunden, bristningar i jordklotets skal, tillkomna genom geologiska revolutioner i länge sedan gångna tidsåldrar. Armillioners vittring och floderosion ha grävt djupa och breda bergdalar längs många av sprickorna. Istidernas jökelströmmar ha förstört och omformat dalstråken; och i dem ha — under istiderna och årtusendena därefter — lösa jordlager hopats ofta i sådan mängd, att klippdalarna bitvis fyllts igen och vattendelare uppstått på deras bottnar, vilka tvinga åtskilliga av nutidens bäckar och åar att rinna "baklänges" i förhållande till terrängens allmänna lutning eller i vinkliga zigzaglopp söka sig fram än i den ena, än i den andra sprickriktningen.

Inom största delen av Marks härad, och även i sydligaste Bollebygd, äro bergdalarna så djupt nedskurna att havet vid istidens slut stod långt uppe i dem. Kartans finare streckton visar — ungefärligt — den ursprungliga utsträckningen av det forntida fjordnätet. Redan omkring 9000 år sedan hade emellertid landhöjningen bragt dessa traktens kustlinje i ungefär dess nuvarande läge. Men under de tre närmast häfester följande årtusendena skred havet änyo in i dalgångarna, så att nya fjordar bildades. Detta yngre fjordsystem nådde sin maximala omfattning ungefär vid början av vår yngre stenålder (grov streckton på kartan).

Prick-streckad linje = häradsgräns. Skuggad strecklinje = Sjuhäradsbygdens gräns mot Västskulälän.

kedjan Mäsen—Åklången—Tolken—Öresjön. Överallt, där en fjordarm slutat, och ofta även på andra håll, ligger det i MG:s nivå likadana sanddeltan som vid Seglora; och överallt inleder MG samma förvandling av landskapstypen: ovanför idel skog, berg och myr; neråt allt öppnare bygd, allt mera allenarådande åkermark och allt frodigare grödor. Och man finner ”sund” av öppen bygd mellan de olika fornfjordarna, t. ex. kring sjön Fävren, vid Öxnevalla och mellan Seglora, Hyssna och Sätla.

Genom detta nätverk av nutidsbygd och forntidshav löper nu Viskans dal — eller riktigare sagt Viskadalen till Kinna och Häggådalen till Kinnarumma — som en ryggrad och ledlinje. Sex mil — fågelvägen mätt — skjuter denna Sydsveriges största fornfjord, som helhet rak, men zigzagkrökt i smått, in från den nutida kusten. Men vid Kinnarumma är den bevisligen slut. Knappt en halvmil ovanför spetsen av ”Kinnarummadeltat” ses — vid Häggårda — de mest otvetydiga spår av att här var det land, när avtäckningen från ishöljet ägde rum. Där skedde nämligen den slutliga avtappningen — till Häggåns dal — av den stora fornsjö, som landisen hade dämt in omkring den nuvarande Frisjön ända förbi Skephult och Roasjö. Bergslutningen från söder ned mot kraftverket är kraftigt eroderad av ett forsande, nu försvunnet vatten. Den var den ena väggen i den kanjon, genom vilken Frisjöissjöns vatten bröt sig. Den andra kanjonväggen var isen själv.

Vattenmassornas spår skönjas ända ned på Häggådalens botten vid Hulu. Det är ju uppenbart, att ”Häggårda-katastrofen” icke kan ha försiggått under havsytan. Och än mera: Ett par stenkast norr om bron över Häggån mitt emellan Pärlebo och Årydet har man — 87.5 m. h. — MG i skogen strax vid landsvägen i form av en vågrät inskränning i moränmarken. Men bara ett par meter högre, litet längre in i skogen, börjar

en serie av nya terrasshak med rikliga frisköljda block, även de uppenbarligen något eroderande vattens verk. Detta är också ett slags strandlinjer, men utskurna av rinnande vattendrag. Ty de luta — t. o. m. synbart utan avvägning — ned mot MG. De äro "skvalrännor", strömbäddar för smältvatten från landisen, som runnit av mellan en istunga i dalen och dennas sidosluttning, men som nu, sedan isen smält, endast äro halva, på samma sätt som Häggårda-kanjon. Här mötas sålunda det forntida landets positiva registrering och fornhavets i ett enstämmigt vittnesmål om var gränsen mellan dem varit belägen.

Från denna den forntida Viskafjordens innersta spets styra vi färden nedåt, först över MG-deltat. Deltaplanet räcker en god fjärdingsväg, förbi Kinnarumma kyrka. Så långt är den gamla fjordbotten endast sand. Men redan på den följande kilometern börjar det löna sig att söka efter leran. Bl. a. kan den ses — vackert årsvarvig — i åbrinken nära Skintagärde, invid en sådan där älsklig reklamskylt för "Cap Pompom". (Eller kanske det är "Lazarin".) Mellan gårdarna Kilen och Ramslätt finns det t. o. m. rester av ett gammalt tegelbruk, och sedan blir fjordleran dalbottnens förhärskande jordslag.

Just vid Ramslätt är dalen liksom avskuren genom en väldig tvärvall av grus och pinnmo, genom vilken ån måst gräva sig en särdeles typisk s. k. genombrottsdal. På en liknande, men ännu bredare "dalspärr" ligger Fritsla kyrka och samhälle, och ytterligare en möta vi vid Kinna. Även vid Berghem finns det en dylik; men den ligger till största delen dold under dalens mäktiga bottenbädd av lera och sticker fram nästan endast på norra dalsidan, nedanför Berghems kyrka. Alla dessa tvärreglar äro uppkomna som frontmoräner vid den forntida Viskajökelns bräm och ange tillfällen, då iskanten på sin reträtt uppför dalen gjorde någon tids uppehåll till följd av efterslängar till den egentliga istidens fimbulvinter. Ett närmare studium av dem

"Fornfjorden" — Dalslätten mellan Horred och Istorp, sedd från Lidaberget nära Horreds kyrka. — L. v. Post foto.

har givit mycket värdefulla avslöjanden om klimatsvängningarna under den övergångsperiod mellan istid och värmetid, då Viskadalen blev isfri. Flera av de vattenfall, till vilka Viskadalens industrier äro knutna, ha dem att tacka för sin tillvaro och de ha, allt eftersom deras krön stego över havsytan, spelat en bestämmande roll för dalstråkets slutliga utformning. Bakom deras dämmen stodo till en början vidsträckta dalsjöar. Och när sedan — för övrigt tämligen snart — strömmen skurit igenom dem — ibland med en kringgående rörelse mot dalsidan — och sjöarna tömts, ha de verkat som basnivåer för älverosionen inom var sitt stycke av dalen. Både i Häggån och i Viskan finna vi regelbundet ovanför morändammarna partier, där vattnet flyter helt stilla och åfåran ormar sig fram i serpentin-slingor mellan låga stränder av flack, vid högvatten översvämmad ängsmark. Detta är utvecklingens normala slutstadium inom de inre delarna av Viskadalens fornfjord: en serie av trappstegsvis över varandra belägna flodplan, där vattendragen än i dag, tidtals avsätta sitt slam på ett underlag av flertusenåriga fjordsediment.

Vi dröja överst på en av tvärsarna och se nedåt dalen. Sak samma, om det blir i Fritsla eller Kinna, eller i Skene, som delvis också ligger högt, men av annan anledning. Utsikten för tanken på någon av de berömda nordsvenska älvdalarna. Och varför äro för övrigt Viskadalen och Lygnerns dal inte lika berömda? Nu blir främlingen alltid högst överraskad av att i dessa trakter finna landskap av den typen. Samma breda, ljusa dalslätt, rutad i sädesgult, klövergrönt och mullbrunt, nedåt räckande så långt blicken når, men på sidorna avklippt av skogiga stup. Samma något böljande, nästan obrutna barrskogshorisont på sidobranternas krön. Samma dramatiska linjespel och proportioner, men i mindre mått. Är inte Viskadalens Horredsslätt en Dalarnas Tuna hed i förminskning? Men vi äro ju inga dussinturister,

Dalsidorna äro terrasserade genom strandlinjer, som inskurits vid olika landhöjningsstadier. Där marken är lättroderad, t. ex. lera, kunna dessa strandlinjer vara utbildade som breda, ihållande hyllor, ofta synliga på långa håll. — Strandterrasser från den äldre Viskafjorden nedanför Galträsen, sedda från landsvägen vid Björketorp. — L. v. Post foto.

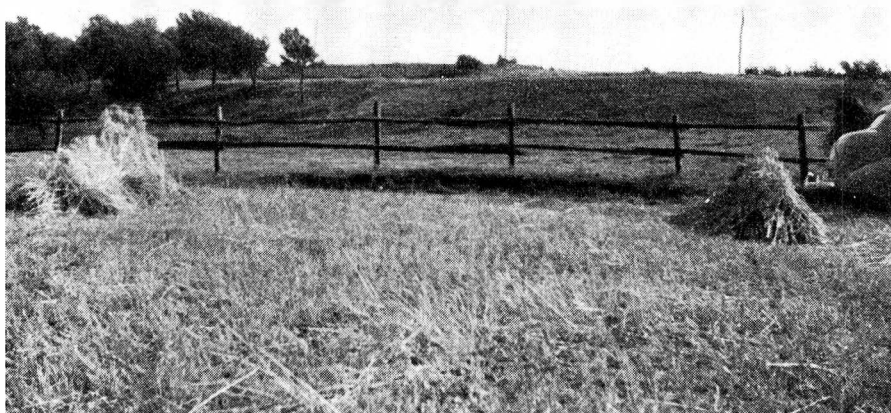
som nöja oss med att avnjuta sceneriernas utvärtes skönhet och stämningsvärden. Låt oss studera våra landskapstavlor närmare. Då upptäcka vi drag, som röja väsentliga olikheter i motivens inre kynne.

Ungefär vid Berghem sker det en ändring, som det knappast torde behövas geologöga för att observera. Därovanför bär dalbottnens leryta flerfaldiga spår av årtusendenas tand: Den är starkt sönderskuren av bäckfåror och djupa, månggrenade regnvattensraviner. Men den är också uppdelad på det sättet, att själva dalbotten i breda terrassplan, det ena över det andra,

Från Horred förbi Lida, Skogsåkra, Kanared, Tväbäck och Bosgården löper den yngre Viskafjordens högsta strandlinje på omkring 24 meters höjd över havet i form av en terrasshylla överst i leråkern, stödjande mot dalsidans skogklädda brant av morän och berg. Längre ned i åkermarken ses — lika ihållande — en annan strandterrass, c:a 17 m. ö. h. Den är från gånggriftstid; och på dess fortsättning ligger nu Horreds bangård och hela raden av gårdstomter bakom stationshuset. — Mellan Lida och Skogsåkra. — L. v. Post foto.

som en trappa stiger mot sidobranterna. Man skulle kunna säga, att de inre delarna av Viskadalens fornfjord förete bilden av en serie jättehästskor, som, hopklämda till avtagande bredd, lagts den ena inuti och nedanför den andra längs efter dalen. Ty de motsatta sidornas terrassplan löpa, vart och ett på sin nivå, ihop tvärs över dalbotten, och där äro de i allmänhet också bredast. Varje hylla i denna amfiteater anger ett av Viskafjordens strandlägen. Tid efter annan inträffade avbrott i strandens vandring nedåt, då vågor och strömmar fingo längre

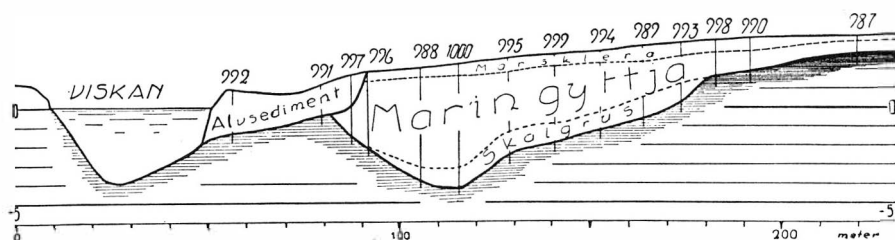
Även i morän — och t. o. m. i fasta berget — ha fornfjordarna skurit präktiga strandbrinkar. Denna moränbrink tillhör den yngre Viskafjordens översta strandnivå, och dess fot ligger 17.5 m. ö. h. Ovanför huvudbrinkens krön skymtar en terrasshylla från den äldre fjordens tid. — Mellan Åsbro och Ås (Halland). — L. v. Post foto.

tid på sig att på sitt karakteristiska sätt modellera om den dåvarande fjordstrandens lösa lergrund. Och för övrigt inte bara lergrunden. Även i moränen, ja, t. o. m. i själva berget, återfinner man motsvarigheterna till lermarkernas terrassplan i form av erosionsbrinkar och grushyllor med rundsvallade strandblock.

Nedanför Berghem se dalsidorna ungefär likadana ut som ovanför. Men så mycket grundligare skiftar dalbotten karaktär. Den blir med ens liksom ungdomsfriskare och mindre medfaren. Lera ses endast längs dalsidorna. Eljest ligger den dold under ett sandtäck, som kan bli flera meter tjockt. Sandytan

är påfallande jämn, endast tukluven av Viskans skarpvinkligt profilerade fåra. Den sjunker nästan omärkligt nedåt dalen, på ett par ställen i helt flacka avsatser. Och sanden fortsätter hela milen från Berghem till Sundholmen att täcka dalslätten i hela dess bredd. Nedanför Sundholmen — ungefär till Bosgården i Horred — ser den uppmärksamme iakttagaren, hur åfåran hela vägen är infattad i ett par strängformiga höjdband — även dessa av sand — vilka någon gång svälla ut till breda, flackvälvda fält. Detta är Viskans delta i den i mitten av 1800-talet uttappade dalsjön Veselången; och man frågar sig om inte sandfältet upp emot Berghem också kan vara ett delta, en yngre motsvarighet till den ursprungliga Viskafjordens spetsdelta vid Kinnarumma. Så är det också. Även Berghemsdeltat markerar innerändan av en Viskafjord. Men denna fornfjord var en nybildning, inte bara en etapp i istidsfjordens torrläggning. Från istidens MG hade stranden vandrat ned ända till — tämligen exakt — det nuvarande läget, för att sedan återigen stiga uppför dalen och stanna vid Berghem, över tre och en halv mil från den nuvarande Klosterfjordens spets. Detta förklarar förändringen vid Berghem, och beviset finns i fjordavsättningarnas tidebok.

Mellan den yngre och den äldre fornfjordens saltvattensbildningar — båda igenkännliga på sina havssnäckor — ligga nämligen jordlager, som innehålla frön av näckros och nate, vassrester eller stubbar av al, vide och björk. Utan att markytan ger någon aning därom, har man t. ex. mellan Kattunga och Sundholmen på ett par meters djup översvämningsmarkerna, strandsnåren och vassbältet av en begravd insjö och därutaför gyttjan, som avfallet från det öppna vattnets myckna växter och djur gav upphovet till. Vid Kattunga slutade under perioden före den yngre Viskafjordens tid en dalsjö, som vi kunna kalla Forn-Veselången. Ty den var, liksom dess mo-

Under landperioden mellan den äldre och den yngre fornfjordens epoker hade Viskan — liksom nu — skurit sig en fåra ned mot Klosterfjorden. Men därom ses ingenstädes ens någon antydning i terrängens nuvarande ytformer. Så mycket klarare kan den gamla Viskafåran framträda i markens lagerbyggnad. Detta parti av Viskaundersökningens sektion nr 40 visar bredvid den nuvarande åfåran "Forn-Viskans" fåra, helt igenfylld av havssediment från den yngre fjordens tid. Den nutida Viskans yta ligger på denna punkt i havsytans nivå; och eftersom båda åfåorna äro nedskurna till nästan exakt samma djup, har tydligen strandnivån före den stigning, varigenom den yngre fjorden kom till, varit mycket nära densamma som nu. — Borrhålens nummerföljd åskådliggör, huru borrhningssystemet steg för steg förtätats, till dess lagergränsernas förlopp blivit fastställda med den önskade noggrannheten. — Mellan Åsbro och Nyebro. — Viska-expeditionen 1936.

dernare efterföljare, indämd av det väldiga och mångledade komplex av jökulgrus — en ofullgången Fjärås bräcka — som bildar daltrösklarna på sträckan Järlöv—Kalvhult mellan Jonsjö och Veddige, och vars mest iögonenfallande parti är Viskadalens båda monumentala portstolpar vid Högaslätt och Barkhult. Och slutligen: därifrån är den forntida Viskans fåra — liksom Forn-Veselången nu helt dold under yngre havsavlagringar, och liggande än strax intill, än ett stycke ifrån den nuvarande — följd ända till kusten.

De glimtar ur Viskadalens historia efter istiden, som nu givits, äro endast skelettet — och knappt det — till resultaten från nio somrars undersökningar, utförda av Stockholms Högskolas Geologiska Institut. Syftet med dessa undersökningar har varit att söka lösa ett av de mest fundamentala huvudproblemen inom den del av geologien, som behandlar den senaste istiden och årtusendena därefter. Nordens nivåförändringar under denna epok ha varit bestämda av väsensskilda geofysiska grund-

Dalsjön Veselången — Viskadalens blygsamma motsvarighet till Lygnern — dikades ut 1858. Men än i dag händer det, att en "Veselången" för några dagar återbildas genom översvämningarna i samband med någon extrem högflood i Viskan och dess tillflöden. — Viskadalen söder om Jonsjö anhalt den 5 februari 1943. — L. v. Post foto.

faktorer, nämligen dels landhöjningen — d. v. s. jordskorpan uppstigande ur det depressionsläge, vari den försattes genom landismassornas belastningsverkan — dels världshavets höjdförändringar till följd av att under istiderna en del av jordens vattenkapital lagrades upp i kontinenternas ismantlar, för att sedan — när landisarna jorden runt under ”värmetiden” smälte undan — återbördas till havet. Men huru mycket världshavet verkligen stigit sedan den senaste istidens isar började smälta är en fråga, som man ännu blott kan besvara gissningsvis. Och ännu mindre vet man om de styrkevariationer, som ”påfyllningen” av oceanernas bäcken varit underkastad.

Landhöjningen har varit störst i den intryckta bucklans centrum, och alla fornstrandytor komma följaktligen att luta utåt mot gränsen för isbelastningen. Så ligger t. ex. övergränsen för strandens uppstigande under den yngre Viskafjordens tid vid Berghem 32 m. ö. h., men vid Åskloster endast 17 m. ö. h.; och den äldre fjordens strandytor stå i ännu brantare lutning. Havsyntans egna höjdförändringar ha däremot verkat lika överallt, och resultatet av de båda faktorernas samverkan blir, att de gamla, numera lutande horisontalplanen ligga förskjutna från sina ”normallägen”, parallellt med sig själva och lika mycket uppåt eller nedåt, som havsytan, då den ifrågavarande strandlinjen utskars, stod över eller under det ”normala”. Geologernas problem att fastställa de båda i nivåförändringarna interfererande faktorernas betydelse och inverkan är alltså i sista hand ett rent matematiskt. Det gäller ”bara” att skaffa ett tillräckligt exakt och fullständigt material att kalkylera på.

Viskadalens fornfjord kunde på förhand antas bättre än någon annan del av vårt land fylla kraven på ett undersökningsfält för detta syfte; och den har visat sig överträffa förväntningarna. Viskautredningens slutresultat, som redan ligger inom synhåll, kommer att vara några utvecklingshistoriska kurvor:

dels en serie för den lokala landhöjningen inom fornfjordens olika avsnitt, dels en för de allmänna förändringarna i världshavets vattenhöjd under tiden från fjordens tillkomst fram till vår tid, d. v. s. för bortemot femton årtusenden. Den sistnämnda kurvan blir på samma gång ett genomsnittsuttryck för balansväxlingen mellan isbildning och issmältning på jordklotets landisar som enhet betraktade. Men — djupast sett — kommer den att registrera variationerna i vår planets totala värmehushållning. Det är också dit som vårt tioåra knog i Viskans dal ytterst syftat.

Arbetet har bestått i upprättande av en serie tvärsnitt genom dalen från kusten till fornfjordens spets med noggrann inmätning av alla strandnivåer från MG ned till den forntida fjordbotten samt uppborrning av lagerbyggnaden i denna. Det föreligger nu 114 sådana tvärsektioner med tillhopa 1.584 jordborrningar. Med de kompletteringar och tillskärpningar, som komma att utföras sommaren 1943, är fältarbetet avslutat. Även bearbetningen, vilken göres på Institutet i Stockholm med användande av alla de metoder — för tidsbestämning m. m. — som den nutida geologien har till förfogande, är långt avancerad och beräknas vara slutförd om ungefär tre år.

Men det finnes en uppgift, som ännu är ogjord, och som visserligen ligger vid sidan av den egentliga Viskaundersökningen, men som är alltför lockande för att kunna utelämnas. Det vore att arkeologiskt avjaga den gamla Viskafjordens stränder. Denna mångmilafjord måste ha erbjudit de ypperligaste visten för ett fiskarfolk, sådant som det man vet varit Sydvästsveriges tidigaste bebyggare. Och det är mödan värt att söka spåra upp denna urbefolknings strandboplatser. Ty genom den geologiska utredningen bli alla de skilda strandnivåerna satta i ett fast tidsförband, som räcker långt tillbaka i skeden, vilka ännu äro bebyggelsehistoriskt helt okända. Och,

vem vet? Kanske skulle man på strandhyllorna uppe på Viskadalsens sidosluttningar finna befolkningsspår, årtusenden äldre än de som för närvarande inneha det svenska åldersrekordet, fynden från Varberg och Råå. Deras tid faller långt upp på Viskafjordens tidsskala.

Stockholms Högskolas Geologiska Institut, februari 1943.

STORMANSGODSET VÄDERSHOLM

AV

LARS-ERIK BERGSTRÖM

I gränstrakterna mot Halland och längs huvudvägarna i Ätrans och Viskans dalgångar finns lämningar av ett flertal medeltidsborgar, vilka tillkommit under 12- och 1300-talen som led i ett planmässigt utbyggt försvarssystem. Sådana kända anläggningar som Öresten och Oppensten, Kinnaborg och Kinnahus representera en borgtyp, som tjänat en rent strategisk uppgift, och där har liksom i de äldre fornborgarna från förhistorisk tid en permanent bosättning icke varit avsedd¹). Av annan karaktär voro de privata borgar, varmed riksstyrelsen kunde räkna vid organiserandet av försvaret av denna för anfall ofta utsatta landsända. Införandet av rusttjänsten hade medfört uppkomsten av större godscentra i dessa trakter, där den privilegierade stormansklassen byggde upp befästa gårdar. Vad dessa herregårdar hade gemensamt med borgens idé var kanske främst valet av läge. För att kunna fylla påtaga förpliktelser i fråga om riksförsvaret och förvaltningen var den odlade slättbygden ingen säker mark och därför är det företrädesvis i landskapets höglänta och mera otillgängliga skogstrakter som frälsegodsen grundades. Där lämningar av den äldre medeltidens befästa sätesgårdar finnas kvar, finna vi dem i regel avsides

¹) En mycket klarläggande översikt av de västgötska borgarna och befästa herregårdarna från äldre medeltiden har nyligen framlagts av Bertil Berthelson i Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift, femte delen, andra häftet.

från bebyggelsens centrum, på en holme eller ett av sankmarker omgivet näs, eller också på en högplatå, där terrängen medgav naturliga försvarsmöjligheter. Vallgravar, palissader och försvarstorn fyllde de oroliga och krigiska tidernas absoluta krav på skyddsvärn för liv och egendom, när utländska inkräktare bröt in över gränsen eller egna fränder härjande drog fram genom bygden.

Men vad som skilja dessa befästa gårdskomplex från de egentliga försvarsborgarna är anläggningstypen med dess utpräglade lantgårdskaraktär. Det var icke anordningarna för försvaret som varit den dominerande synpunkten vid anläggningen utan långt mer kravet på en ändamålsenlig bostadsform för borgherren själv, hans familj och de många underlydande han tagit under sitt beskydd. Feodaltidens kontinentala borgkomplex med ringmurar av sten, torn och murade borgbyggnader slog inga rötter i dessa nordliga trakter. Här blev herremannens bostadsborg en anläggning huvudsakligen i timmer med fortsatta traditioner från vikingatidens timrade storbondegårdar.

Gårdsbebyggelsens omfattning och utseende växlade givetvis allt efter godsets storlek och ekonomiska resurser. En del av dessa sätesgårdar ha varit stamgods för de förnämsta medeltida ätterna. Andra ha växt upp till en kort blomstringstid när feodalväldet under senare delen av 1300-talet stod på höjden av makt och förläningsväsendet kulminerade, för att åter försvinna i den allmänna reduktionen av frälsets gårdar vid århundradets slut. Den befästa herregården i ett skyddat och oåtkomligt vattenläge fortlever medeltiden ut, men processen är i regel den att betydelsen av huvudgård överflyttades på en av de viktigare underlydande gårdarna i godset, som låg i närmare kontakt med den odlade bygden.

Det är först på senare år våra timrade bostadsborgar börjat systematiskt utforskas och därför är icke mycket känt om de

anläggningstyper och byggnadsformer som varit förhärskande. Att man kan räkna med en viss standardtyp är emellertid påtagligt.

En tidstypisk och för denna grupp av borgar synnerligen representativ anläggning har under de senare åren varit föremål för undersökning i S. Vings socken i Ås härad. Utgrävningen av Stureättens stamgods Vädersholm, som stått under riksantikvarieämbetets regi, nalkas detta år sin fullbordan, och den forskningsuppgift som här, trots kristiden, kunnat fullföljas har som resultat givit ett rikt och upplysande material för kännedomen om de befästa herregårdarnas allmänna karaktär och de kulturhistoriska förhållandena överhuvudtaget i dessa bygder under äldre delen av medeltiden.

Lämningarna av denna sätesgård ligger på en långsträckt av en vacker björkridå kantad holme i Mogden, en av Viskans källsjöar en knapp mil NV om Ulricehamn. Höglandets mörka skogsvidder öppna sig här i trånga bördiga dalsänkor, där Viskan börjar sitt lopp, först som en strid ström över ett flertal små fall från Tolken i socknens södra del till Mogden, varifrån den svänger i en lugnare fåra mot SV. Bygdens centrum är nu liksom tidigare trakten kring S. Vings kyrka högt uppe på den branta sluttningen mot Viskadalen, och här sammanstråla vägarna från skogshöjderna i norr och öster och förbindelselederna med huvudvägen Ulricehamn—Borås. En gammal väg från övre Ätradalen kommer från höjderna i nordost och svänger runt Mogdens östra och södra strand.

Holmen där borgen anlagts var före sänkningen av sjön på 1800-talet helt vattenomfluten och förbindelsen med land måste, som för övrigt en del spår ännu visa, ha varit anordnad över träbroar, vilka i en hotande situation voro lätta att riva upp. Den medeltida c:a 1.70 m högre liggande strandlinjen hade sådan sträckning att holmens enda naturliga förbindelse med fastlan-

det var en mycket smal landtunga med en tvärs över grävd vallgrav. Mot landsidan öppnar sig borgområdet i en tämligen vidsträckt förborg med lämningar av smärre ekonomihus. Mellan denna och borgen sträcker sig en tvärs över holmen grävd, under medeltiden vattenfylld vallgrav av imponerande bredd med stenskodda kanter och vindbrofästen. Denna liksom en runt stränderna löpande palissad var ett verksamt skydd för den på holmens yttre hälft liggande huvudborgen. Innanför palissadlinjen ligger stengrunderna till långa, regelbundet ordnade borggårdslängor kring en öppen plan som stiger brant mot ett markerat höjdparti av tre dominerande kullar, vilka utnyttjats för anläggningens tre centrala byggnader. Den högsta höjden invid vallgraven är sålunda platsen för en barfred eller ett borgtorn av massiva gråstensmurar av en rätt ovanlig hästskoformad plan²), där gårdsbefolkningen hade sin sista säkra tillflyktsort om fienden lyckats bryta sig igenom palissadverket och kommit in på borggården. Här bildades med andra ord en inre kärna, skild från bebyggelsen i övrigt av en mot borggårdssidan grävd torrgrav och runt borgkullen löpande utanverk av timrade palissader och portbyggnader. Utan tvivel var detta fasta, starkt skyddade stentorn en av de viktigaste punkterna i anläggningen.

Borgherrens privata bostad hade sitt läge på en lika dominerande höjd närmast ut mot sjön. Den byggnad som legat här har varit helt uppförd av timmer och av betydande storlek. Den tredje huvudbyggnaden i gårdskomplexet låg fritt på holmens mellersta något lägre höjd och var ett timrat höghus av bostadskaraktär med murad källarvåning. Samma hustyp men uppförd i sten finns ännu bevarad på Gotland, där den

²) En barfred med samma grundplan har t. ex. slottet Cleeberg a. d. Lahn, avbildad i Die Burg, C. Schuchhardt, Leipzig 1931. Spår av en utvändig trapp, som lett upp till Väderholmstornets raserade övervåningar, har sin motsvarighet i den nyligen restaurerade kastalen i Öja på Gotland, publicerad av G. Svahnström i Gotländskt arkiv 1942.

var vanlig under medeltidens äldre del. På platsen för gårds-längorna kan man urskilja grunderna till mindre bostäder med hård, härben som tjänat till förvaring av förråd och utnyttjats till sovplats samt loftbodar och verkstadslokaler av allehanda slag. Uppradningen av dessa byggnader med smala, genomgående förstugor mellan de olika utrymmena kom det hela att te sig som ett sammanhängande komplex, en sammangyttring av timmerbyggnader som i våra gamla storbondegårdar.

Med undantag av borgtornet rör det sig alltså här om en anläggning uteslutande av timmer, vilken som prov på ett under medeltiden normalt byggnadssätt för frälsets gårdar tilldrager sig särskild uppmärksamhet och intresse. Ty i anläggningar av detta slag utvecklas de bostadsvanor och framträder de olika husformer, varur 1500-talets och senare tiders herrgårdar och ecklesiastika boställen vuxit fram och som en reliktföreteelse fortlevde hos allmogen långt in i nyare tid.

Åldern på anläggningen kan icke med full säkerhet bestämmas, varken av medeltida handlingar eller de förhållanden som framkommit i och med undersökningen. De funna mynten här-röra från ett bestämt tidsavsnitt, åren från 1300-talets mitt till 1400-talets början, alltså en relativt kort tidsrymd. Vad man kan draga ut av medeltidshandlingarnas uppgifter om tilldragelser, familje- och ägoförhållanden antyder likaså att Vädersholm som huvudgård vuxit upp endast för en kort tids rike-dom och glans. Före 1300-talets mitt förekommer Vädersholm — eller Väderö som det förr vanligen skrevs — icke i de medeltida papperen, och det finns anledning antaga, att gården i det utbyggda skick vi nu konstaterat tillkommit decennierna före 1300-talets mitt. Med utgången av 1300-talet har den tydligen förlorat all betydelse som sätesgård. Under unions-striderna kom Vädersholm med underlydande gårdar genom ägarens partitagande för det osvenska partiet genom tvångsför-

Kartskiss över Väderholm med lämningar av två söder därom liggande borgar. Den medeltida högre liggande strandlinjen har här särskilt markerats.

säljning i drottning Margaretas händer, och hon i sin tur skänkte godset i sin helhet till Gudhems kloster. Under 1400-talet blev det i stället Hökerum, en av de underlydande gårdarna strax intill, som fick övertaga rollen av huvudgård i Vädersholmsgodset, som den för övrigt ännu innehar.

Undersökningen på platsen visar att holmen tagits i anspråk för bebyggelse redan innan det definitiva utformandet av 1300-talets gårdsanläggning ägde rum. Höjden med det inre kärntornet formas nu av mäktiga ras. Schakten in genom dessa ha blottat en tydligen äldre planering av terrasserna upp mot krönet med en mycket hård skorpa av sammanpressade brukrester med tegel. På ett avsevärt djup under denna hittas stensättningar, kollager och djurben. De fortsatta undersökningarna må visa det antagliga förhållandet att denna terrängformation långt tidigare utnyttjats som försvarspunkt. Även under gårds-längornas stenbäddar ha vissa lämningar av ödelagda hus kommit i dagen.

En orientering i den omgivande trakten visar också att här i Ving förelegat icke endast en utan flera betydande gårdar, som bildat ett omfattande godscentrum och av allt att döma anlagts under en mycket tidig del i medeltiden som stamgods för Stureätten med tre sjöblad i vapenskölden. Redan under förhistorisk tid var bygden kring Mogden av central betydelse, som framgår av fornlämningarna runt om i markerna. Ett större bygravfält ligger sålunda invid Säby på sjöns norra sida, ett annat vid korsvägen till Härna och Hällstad strax sydväst om Viskans utlopp ur Mogden, och ett flertal domarringar och runstenar vittna tydligt nog om att den egentliga odlingen och bebyggelsen varit koncentrerad till denna norra del av socknen. Kyrkan hör i sina ursprungliga delar till de äldsta i dessa bygder och står ännu med sin ålderdomliga, rikt skulpterade romanska portal som vittnesbörd om ett byggnadsinitiativ med ovanligt

rika resurser för en landssocken. Här har grannskapet till en kungsgård eller ett privat storgods tydligen varit befruktande. På en av kyrkans klockor omtalade en inskrift att den var gjuten 1293 ... "sub patronatum domini tunonis militis nobilis".

Den namngivne riddaren är riksmarsken Tune Anundsson Sture av Vingsläkten, vilken som den andra i ordningen av de äldst kända medlemmarna har besuttit gods här med patronatsrätten knuten till S. Vings kyrka³⁾). Hans fader var enligt släkttavlan antagligen den i Erikskrönikan omtalade riddaren Anund Tunesson d. ä.⁴⁾), som deltog i Västgötaupproret 1278 och var bror till huvudmannen för Gäsenesläkten, Västgötagammannen Gustav Tunesson d. ä. Den sistnämndes son, Anund Sture, häradshövding i Gäsene härad och död 1361, besatt gods i det omedelbara grannskapet och ägde 1331 Fänneslunda samt Ollestad och Getlanda i Hovs socken. Riddaren Anund Tunesson d. ä. skulle rimligen kunna antagas ha varit den förste innehavaren av Vinggodset innan sonen senast 1293 hade övertagit det. Men härför finns inga säkra belägg. Däremot finns det ett dokument⁵⁾) där bevisligen en riddare Ture ägde gårdar i Ving, som tillhört Stureätten under senare delen av 1200-talet. Detta papper härstammar från en process inför det samlade riksrådet på Kalmar rådstuga 1474, där kyrkoherde Måns i S. Ving var kärande och riddaren Ture Jönsson Svarte Skåning, dåvarande herren till Hökerum och Vädersholm, svarande. Tvisten gällde kyrkans anspråk på en gård i Vings by och Tolkaström, som enligt gammal hävd tillhört Vädersholmsgodset och upptagits i drottning Margaretas köpebrev och donationsbrev till klostret i Gudhem. Att detta orättmätigt fått följa med Vädersholmsgodset visade kyrkoherde Måns med framläggandet av

³⁾ Jfr Personhistorisk tidskrift 1920, där professor Carlsson behandlat Sturarnas stamtavla.

⁴⁾ Källman, G. Ulricehamns Tidnings Julläsning 1939.

⁵⁾ Kodex B 16. Ra.

ett av en riddare Ture undertecknat och med hans sigill försett gåvobrev, vilket antecknades i domsprotokollet som givet för "tu hundra år sedan, septan år mijna". Donationen hade sålunda tillkommit på 1270-talet, ungefär samtidigt som den äldst kände medlemmen av Stureätten Anund Tunesson d. ä. ger sig tillkänna i handlingarna. Och detta skulle måhända betyda, att det är först genom sonen Tune Anundsson Stureätten först kom i besittning av Vinggodset. Om denne på något sätt stod i släktförbindelse med den i donationsbrevet nämnde riddaren Ture undandrar sig för närvarande vårt bedömande.

Godset omfattade fram mot slutet av 1300-talet ett stort antal gårdar kring Mogden och Tolken övre ände. Enligt drottning Margaretas överlämningshandlingar⁶⁾ ingick i detta förutom Vädersholm, Hökerum, Säby, Kärr, Aspanäs och Lida, belägna invid Mogden, samt en gård i Mastunga, nu kallad Källarnabben, Ekeslunda och Tomta vid Tolken, en stor och en liten gård i Vings by (Öfrabo) samt Fodovats och Os kvarn med ålfisket i Tolkaström. Vid en blick på kartan frapperas man av hur nära varandra alla dessa gårdar ligga. Organisationen av godskomplexet har inneburit skapandet av en hel rad utgårdar, som var och en haft en mer eller mindre viktig del i huvudgårdens försörjning. Preliminära undersökningar som gjorts av några av dessa ödelagda gårdar visar att det rört sig om betydande anläggningar. Detta gäller gården i Mastunga på ett utskjutande av kärrmarker skyddat näs i Tolken med byggnadslängor kring en öppen gårdsfyrkant och mera fritt liggande hus-tomtningar i det omedelbara grannskapet. Mera markanta försvarsanläggningar som på Vädersholm har här icke blivit vidtagna. I skogsbrynet omedelbart invid Vädersholm blottades vidare härom året en befäst gårdsanläggning med ett utpräglat höjdläge på en utskjutande nabb i dalgången. På en med konst

⁶⁾ S R P nr 2630.

till hands att med denna anläggning identifiera den under Vädersholm lydande gården Kärr, som 1374 införlivades med godset och dessförinnan ägts av Anund Jonsson, en medlem av Stureätten⁷⁾. Även Hökerum måste vid denna tid varit en betydande gård. Borggården låg fordom avgränsad från land av vallgravar på tre sidor, vilka äro markerade på äldre ägokartor. Av Säby och de övriga här nämnda gårdarna finns inga medeltida lämningar.

Det av ett flertal sammanslagna gårdar bildade godset gränsade liksom Vings by till två större allmänningar. Skogarna i östra delen av socknen kallades under förra hälften av 1600-talet Årehult eller Årehåttan, och äro måhända identiska med "örscoghaer", omnämnda i additamentet till Västgötalagen. Som belägg härför kan den äldre benämningen på Tolken Ören eller Ökern anföras. Längre österut vidtog sedan Bruns allmänning. Hur långt i väster Årehults skogar sträckt sig är ovisst, men 1634 hade allmänningen i 20 år varit avrösad mot Hökerum, alltså även väster om Tolkaström.

Det har ännu icke varit möjligt att med någon säkerhet avgöra, vilka av de här nämnda gårdarna tillhört en äldre stomme i godset innan Vädersholm blev sätesgården. Ett flertal medeltida brev från 1300-talets förra del, som underskrivits av Sturar här i Ving, äro dagtecknade Fagranäs. Men detta gårdsnamn nämns icke mer i handlingar från århundradets senare del. Av byggnadslämningar, som hittills kunna betraktas som oidentifierade vad namnet beträffar, har en nyligen omnämnts, som förmodats vara det medeltida Kärr. Strax intill finns en rund med vallgrav befast höjd, där ett försvarstorn sannolikt haft sin plats. I anslutning till detta finns lämningar av en medeltida stensatt väg. Otvivelaktigt verkar denna ännu oundersökta anläggning höra till de äldsta lämningarna här, men den ringa

⁷⁾ S R P nr 1172.

storleken och de primitiva anordningarna för försvaret talar mot dess betydelse av sätesgård och sammanknippande med gissningarna om Fagranäs läge. Sturarnas Fagranäs kan måhända lokaliseras till samma holme i Mogden, där Vädersholm byggdes fram mot mitten av 1300-talet, när den gamla sätesgården ej längre motsvarade moderna krav på gestaltningen av en storgodsägares bostadsborg. Det kan vara ett därmed sammanhängande namnbyte, som förklarar tystnaden kring namnet Fagranäs efter århundradets mitt och allt framgent.

Den centrala gestalten i Vädersholms historia är riddaren Heyne Snaghingborg eller Snakenborg, som hans namn brukar skrivas i nyare tid. Liksom brodern Gerhard, ståthållaren på Axvall, var han en typisk representant för de utländska lyckoriddare, som under kung Albrekts regemente fick en särskilt gynnad ställning här i landet och genom gifte i den svenska högaristokratien kom i besittning av svensk jord. Den första av de till ett 20-tal uppgående handlingar han undertecknat med sitt namn är från 1373, de sista från 1420-talet. Vädersholm kom han i besittning av genom giftermålet med Bengta Gustavsdotter Sture, enda barnet till den Gustav Tunesson, som under 1300-talets förra hälft undertecknat de förut omtalade breven på Faganäs⁸⁾. När han dog 1355 var hon huvudarvtagare till det gamla Sturegodset. Efter Bengtas död 1379 infann sig Algot Magnusson för att skifta arvet efter sin moster, varvid Snakenborg löste ut honom och tog godset i egen besittning⁹⁾.

Länge skulle han emellertid inte få behålla det. Under unionsstriderna stod han på Albrekts sida, belägrades av Algot Magnusson samma år slaget stod vid Falköping och blev tvingad att genom försäljning överlåta alla sina egendomar i S. Ving till

⁸⁾ Enligt Sparres kopiebok J. 7 i Ra, f. 1, hade Bengta dessförinnan varit gift två gånger, först med Bonde Vipa och sedan med en Peter Euxe (Eriksson), med vilka hon fått gods i Skåne.

⁹⁾ Sparres kopiebok J. 7 i Ra, f. 1.

drottningen. Margareta donerade 1392 godset till Gudhems kloster,¹⁰⁾ men gjorde 1397 en uppgörelse¹¹⁾, så att hon fick arrendera det under sin livstid, varefter det skulle återgå till klostret, vilket också blev fallet. Här sitter under tiden fogdar, först en Oggord Rekkeblok, liktydigt med Margaretas politik att på viktiga poster sätta sina egna landsmän, sedan Hans Skytte, Jöns Twason, Nils Dieken och på 1400-talet Henrik Snakenborg, Heynes son, vilken då residerade på Hökerum. Före 1462 bortgifte Henrik sin dotter Britta Henriksdotter med den bekante västgöotalagmannen Ture Jönsson Svarte Skåning. Mot en del gårdar i Marks socken och Gudhems härad bytte han år 1462 till sig Hökerum och Vädersholm av Gudhems kloster¹²⁾. Genom giftermål mellan Svartes dotter Öllegård och Peder Magnusson Brahe — senast 1481 — kom Vädersholmsgodset sedan att hamna i Braharnas ägo, och då valdes gården i Mastunga till sätesgård för de nygifta. Deras två äldsta barn skola vara födda på denna till Vädersholmsgodset hörande gård. Sedan flyttar Braharna över till Sundholmen, och under denna sammanfördes de många gårdarna som hört under Vädersholm under namn av Vings rättarlag. Hökerum och Säby ha sedan blivit skilda säterier, men Vädersholm har sedan medeltiden legat i ruiner.

Vad vi sökt efter i dessa ruiner är icke i första hand konkreta belägg för historiska data kring borgens öde utan en allsidig och talande bild av den materiella kultur som härskade här under de första århundradena av medeltiden. Hittills har den medeltida konsten, riddarpoesin och tankevärlden mer än arkitekturen förmedlat vår mera djupgående inlevelse i denna tidsepok. Vi känna namnet på många borgar, som innehafts av våra mäk-

10) S R P nr 2630.

11) S R P nr 2849.

12) Kodex B 16, Ra.

tigaste frälsesläkter och deras växlande öde, men det är ytterst sällan vi som här på Vädersholm kunnat komma åt en helt och hållet orörd anläggning från tidig medeltid, bevarad under grästorven. Här kan man göra sig en föreställning om hur man levde till vardags på en stormansgård, hur husbonden sörgt för sin egen och alla sina underlydandes trygghet och bekvämlighet. Var vi än satt spaden har spåren hittats av det rörliga liv, som en gång rått på gården och på tunen. Grunderna till de av trä uppförda husen ge icke bara fackmannen utan även den intresserade lekmannen ett klart begrepp om det dåtida byggnadssättet, och Vädersholm får betraktas som ett av våra viktigaste monument för kännedomen om en försvunnen nordisk timmerarkitektur.

BORÅS ÄLDRE BEBYGGELSE

AV

BRYNOLF HELLNER

Då man nu talar om det gamla Borås, tänker man väl närmast på den stad, som efter den senaste branden 1827 växte fram. Byggnaderna voro enhetliga, till sitt yttre präglade av föreskrifter, som dikterats av de dystra erfarenheter stadens borgare här, liksom på så många andra håll i landet, fått göra vid upprepade och ödeläggande eldsvådor. De tidigare höga, tvåvånga husen hade visat sig vara ett allt för lätt offer för den röda hanen. Efter den sista stora branden 1827, då praktiskt taget hela staden lades i aska, bestämdes därför, att trähus endast fingo uppföras i en våning. Samtidigt gavs detaljerade föreskrifter, hur de olika husen skulle utformas. Staden fick härigenom en både ovanligt likformig och i förhållande till övriga svenska småstäder originell utformning. De envånga trähusen stodo ofta på tämligen höga stenfötter och hade genomgående i enlighet med empirtidens smak låga tak med svagt sluttande fall. För att man skulle få det nödvändiga vindsutrymmet, drogos väggarna upp och försågos med låga vindsfönster, i allmänhet halvrunda. Även i detaljerna, framför allt i portalernas och fönstrens omfattningar, spåras empiristilens inflytande. Den av brandrisken dikterade låga hushöjden följer emellertid icke tidens uppfattning. Empiren föredrog

Flamenska gården vid Södra Torget.

nämligen höga, palatslika byggnader, även om de voro av timmer. Även detta bidrog till att giva husen i Borås en särprägel, som skiljer dem från samtida byggnader i andra städer.

Hela staden byggdes efter branden upp inom en relativt kort tid och eftersom praktiskt taget allt det som funnits förut var borta blev det en modern stad. Men moderniteterna voro ganska ytliga. Av samma skäl som man sänkte husens höjd, breddades gatorna, utan att dock förändringarna voro större, än att man mycket väl kan skönja 1600-talsplanen i det nya gatunätet med dess räta vinklar och rektangulära kvarter.

Ännu mindre var skillnaden märkbar om man såg till de olika gårdarnas inre struktur. Den nya tiden med sina i många avseenden revolutionerande idéer och sin nya byggnadsstil mot-

Utfallska gården vid Södra Torget.

svarades icke av en liknande omläggning av livsföringen inom de gamla handels- och hantverkargårdarna. Där följde tillvaron i den nya ramen samma banor, som den följt i den gamla och som den följt århundraden tidigare.

Varje gård blev en enhet, där praktiskt taget alla innevånare hade både sitt verksamhetsfält och sin bostad, från handelspatronen med familj till yngste bodpojken och från mästaren till lärpojken. Där förvarades alla varor som gingo genom handelsmannens affär och där hade hantverkarens verkstad sin plats.

Men icke nog därmed. Borgarna levde icke endast på sin näring, utan hade dessutom en icke obetydlig hjälp i sin försörjning genom en, mången gång ganska omfattande, boskaps-

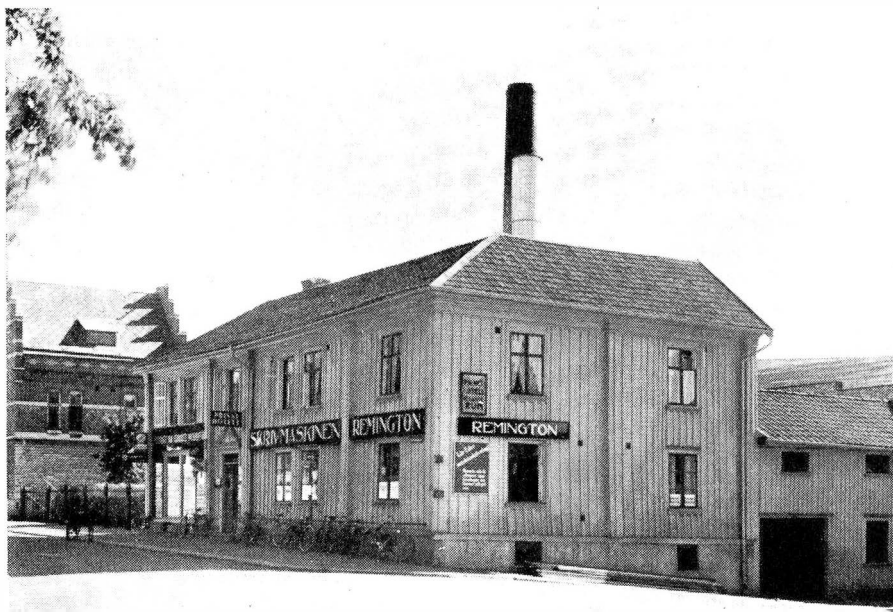
skötsel. Utom bostadshus, kontor, butik eller verkstad, magasin, lagerlokaler, stall och vagnbod hade de flesta gårdar också både ladugård och svinhus inrymda i byggnader, som helt omgävo gårdsplanen.

Handelsmannens gård fick också rymma böndernas foror och skjutsar, då dessa kommo till staden vid marknadstiderna. Liv och rörelse präglade dessa gårdar och förändringen var icke på långa tag så genomgripande för stadens borgare, då de från de gamla tvåvåninga bostäderna flyttade in i sina nya envåninga hus, som den omvandlingsprocess staden i våra dagar genomgår och sedan några årtionden genomgått.

Fröet till dessa förändringar funnos just i Borås långt före branden. Men först genom industrialismens genombrott under 1800-talets senare årtionden och den samtidigt därmed fortgående omläggningen av affärslivet växte det fram och pockade på en helt ny stadsbild.

De stora företagen drogo med sig en nödvändig skilsmässa mellan arbetsplats och bostad. I stället för de gamla hantverksgårdarna — om de också ståtade med titeln fabrique var skillnaden icke så stor — uppstodo nu stora industrier med omfattande fabriksområden och många anställda. Av handelsgårdarnas alltid obetydliga butiker blevo nu affärer och varuhus med den moderna försäljningsteknikens krav på utrymme och skyltfönster. Folkökningen krävde bostadsutrymmen och detta medförde byggandet av flervåninga hyreskaserner med många isolerade lägenheter.

Det är egentligen ganska förvånansvärt att denna omvälvning icke dragit med sig ett fullständigt utplånande av den gamla bebyggelsen i en stad, där utvecklingen under de senaste åren varit så enastående hastig som i Borås. Visserligen ha många av de gamla byggnaderna skattat åt förgängelsen och många ha, då de anpassats efter tidens krav på stora skyltfönster, för-

Brännerigården vid Västerlånggatan.

lorat sin gamla karaktär. Men ännu finnas i Borås gamla byggnader och små gatupartier, eller hela gårdar, som vittna om den stad som en gång uppstod ur askan efter 1827 års brand, värnadsvärda minnesmärken över de gamla borgarnas sega energi och obrytbara optimism.

Naturligtvis måste man medge att orördheten sedan lång tid varit endast skenbar. Då behovet av bostäder gjorde sig gällande, förändrades nämligen de äldre gårdarna. Ladugårdarna försvunno och därmed minskades behovet av uthus. I stället omändrades dessa till bostadslägenheter eller fingo lämna plats för nya hyreshus. Och det var ganska många bostäder de gamla gårdarna på detta sätt visade sig kunna rymma. Ofta skedde detta så att förändringarna icke voro synliga från gatan. Myc-

ket tidigt började också i Borås, där utvecklingen för svenska förhållanden gått ovanligt fort sedan 1890-talet — ett i förstone oreglerat bostadsbyggande utanför det stadsplanlagda området.

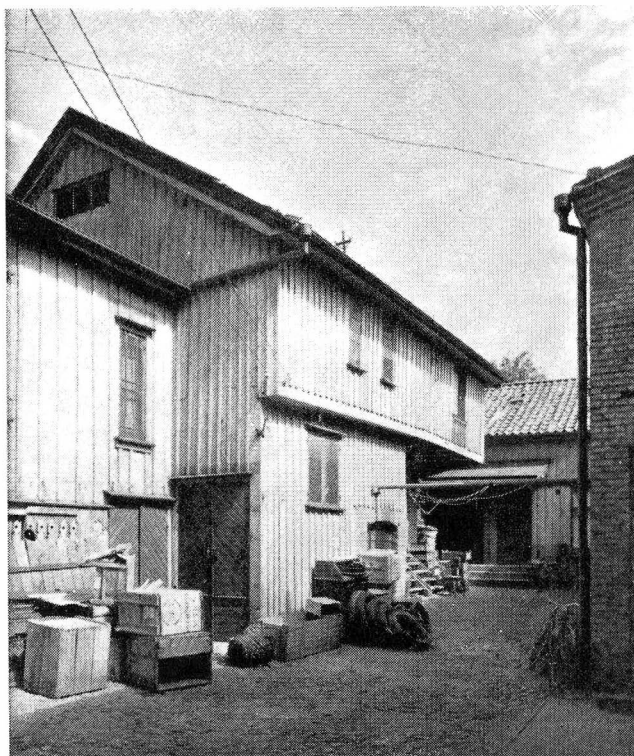
Stadens centrum behölls under tiden i gamla staden och detta har visat sig vara en stor fara för de gamla byggnaderna. Många av dem ha fått lämna plats för nybyggnader och flertalet av de återstående ha ombyggts och försetts med skyltfönster icke sällan av så stora mått, att de envåniga husen nästan helt förlorat väggarna mot gatan och taken många gånger ge intryck av att ligga på pelare.

För våra kunskaper om Borås historia vore det naturligtvis högst olyckligt om de ännu bevarade resterna av den gamla borgarkultur, varpå den nuvarande staden grundar sig, skulle helt försvinna utan att man åtminstone finge en god bild av det liv som levdes och den bebyggelse som utgjorde ramen för detta liv.

Sedan ett tjugotal år har i Nordiska museets planer för de kulturhistoriska undersökningarna ingått skildringen av äldre bebyggelse i de svenska städerna. Omvandlingsprocessen av stadsbilderna äger nämligen sedan 1920-talet rum med en allt hastigare takt i alla svenska städer på en gång. Det måste därför också stå klart för var och en, att detta är ett så omfattande företag, att det arbete en ensam institution kan utföra i varje stad måste bli ganska obetydligt i förhållande till de stora arbetsuppgifter som föreligga.

I Borås gjordes från museet en del fotograferingar och uppmätningar 1935 och därifrån äro illustrationerna i denna lilla redogörelse hämtade.

Bilderna visa att man ännu kan finna både till det yttre och inre väl bevarade byggnader i staden. Monumental är den Flamenska gården vid Södra Torget och den ser ännu ståtligare

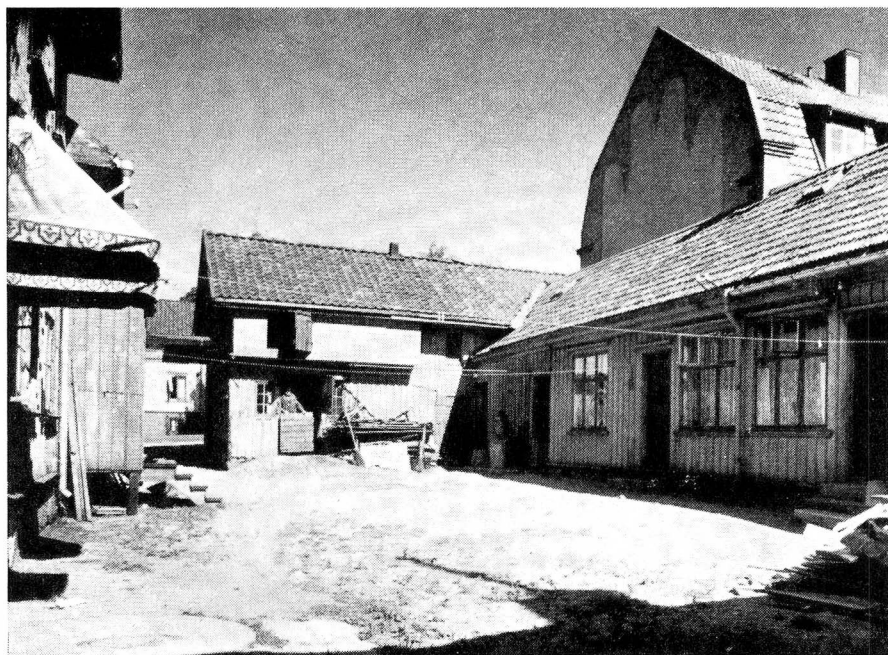

Från gården Österlånggatan 21.

ut efter tillbyggnaden åt åsidan, varigenom torgfasaden blivit symmetrisk. Huvudbyggnaden vände sig ursprungligen mot Österlånggatan på samma sätt som de övriga större handels-husen.

Ett synnerligen gott prov på den för Borås speciella byggnadsstilen är Utfallska gården vid Hötorget, samtidigt också ett vackert exempel på svensk timmerbyggnadskonst över huvud taget från början av förra seklet.

Som ett ensamt minne från tiden före sista branden ligger Brännerigården vid Västerlånggatan 6. Med sina två våningar framstår den omedelbart som något annat än stadens övriga

Österlånggatan 59. Interiör av gården, med stallet i fonden, se planen.

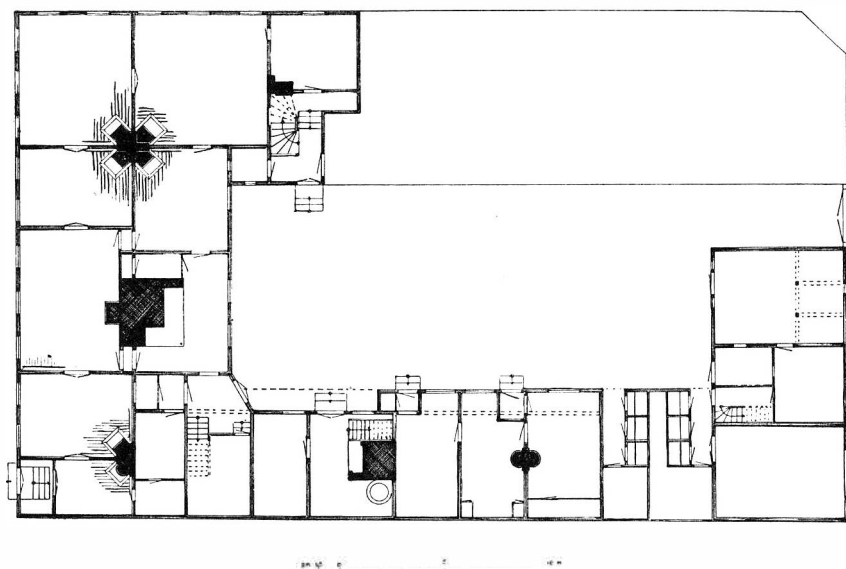
storgårdar, en enstaka rest från det Borås som förintades med 1800-talets bränder.

Gårdarna innanför gatufasaderna äro ännu oftare förändrade än dessa. De ha genom tillbyggnader från olika tider byggts om eller försetts med nya hus. Trots förändringarna giva de dock ofta en god bild av det som en gång varit. Den avbildade uppmätningen av gården Österlånggatan 59 visar en typisk plan för en sådan gård så som den framstår efter upprepade ombyggnader. Vid Österlånggatan ligger det vackert utformade bostadshuset med tidstypiska fönster- och portomfattningar. De kraftiga murstockarna ange på planen platsen för köket i huvudbyggnaden och brygghuset i uthuslängan på gårdens ena sida. Längst upp mot Allégatan ligger inkörsporten

och den gamla vagnboden, nu nästan förbyggd, och vid sidan därom stallet med sin överskjutande höskulle.

Magasinen inom gårdarna ha under äldre tid spelat en mycket stor roll, då praktiskt taget alla varor måste passera genom själva gården. Omläggningen av systemet och upphörandet med det gamla självhushållet gjorde många av dessa byggnader onödiga. Det är därför ganska få av de typiska bodarna med överskjutande övervåning som bevarats till våra dagar. På bilden finns dock en sådan från Österlånggatan 21.

För framtiden komma de arbeten som nu göras med säkerhet att bli av största värde. Men det är icke endast kännedomen om byggnadernas utseende och disposition, som bör bevaras för framtiden, utan även kunskapen om det liv som levdes i gårdarna, bostadens utseende, handelns vägar samt arbetets uppdelning inom den stora familj, som bodde i en sådan gammal gård.

Österlånggatan 59, uppmätning av gården med bostadshuset t. v.

Kostnaderna för ett sådant arbete äro för varje stad förhållandevis blygsamma, men det är helt naturligt att för alla Sveriges städer tillhopa blir det en ganska avsevärd summa. Därför måste också varje stad svara för de huvudsakliga kostnaderna. Nordiska museet har i flera fall i samarbete med stadens myndigheter utfört omfattande undersökningsarbeten, varvid museet ansvarat för arbetets utförande och ledning. Det är ett mycket starkt önskemål att ett sådant arbete kunde komma till stånd även i Borås. Stadens historia med dess i många avseenden egenartade utveckling och prov på borgarnas företagsamma optimism och sega energi motiverar arbetets igångsättande. Ännu bevarade monument synas lova ett gott resultat och den snabba, moderna utvecklingen pockar på skyndsamhet.

TEKNIK OCH MÖNSTER INOM TEXTILTRYCKET

AV

ALEX. ENGBLOM

Vid all diskussion om textila mönsterstilar måste man hålla i sikte den fundamentala skillnaden mellan bohagstextilier å ena sidan och beklädnadstextilier å den andra. Stilutvecklingen i fråga om möbeltyger, gardiner, draperier och andra textilalster inom heminredningen följer andra linjer och impulser än när det gäller materialen för våra damers kläder. Det är framför allt de senare, beklädnadstextilierna, som i det följande utgöra temat.

Att även, eller kanske framför allt för dessa, textiltrycket är av allra största betydelse, får man kanske klart för sig vid en granskning av manufakturhandlarnas eller konfektionsaffärernas skyltfönster, i synnerhet under högsäsongerna. Det är ett sannskyldigt överflöd av färger, mönster och kvalitéter, som i form av tryckta vävnader där exponeras till frestelse för Evas döttrar.

Ur modehistorisk synpunkt är detta i själva verket en mycket intressant företeelse. Den har möjliggjorts tack vare en särskilt under de båda senaste årtiondena i snabbt tempo fortgående teknisk utveckling. Innan vi närmare gå in på en redogörelse för denna torde det emellertid vara på sin plats att ge

den i textilteknik obehändrade en, om än knapphändig, orientering i grunddragen av

Textiltryckets teknik.

Tryckning och färgning äro nära besläktade. I själva verket är ju tryckningen i princip en färgningsprocess, som genom speciella konstgrepp begränsas till vissa delar av vävnaden i överensstämmelse med det önskade mönstret. Färgen överföres till tyget med tillhjälp av en på lämpligt sätt beskaffad tryckyta. De vanliga färglösningarna äro dock icke direkt användbara; de skulle sprida sig utanför mönsterkonturerna. Man förhindrar detta genom att tillsätta en s. k. förtjockning, en mer eller mindre tjockflytande lösning av gummi eller stärkelse, man får med andra ord en sorts färgpasta.

För dennas överförande till tyget användes i huvudsak två olika metoder, beroende på tryckytans utformning. Denna kan antingen innehålla mönstret upphöjt (*relief-* eller *högtryck*), då färgen överföres från dessa upphöjda delar av ytan till vävnaden. Vid den andra metoden är mönstret fördjupat i tryckytan; dessa fördjupningar fyllas med färg, som sedan vid tryckningen överföres till tyget (*djuptryck*).

Den förra metoden var den som tidigast användes. För nutida krav på produktionen passar den emellertid ej utan har, fränsett viss användning inom konsthantverket, fått vika för djuptrycksmetoden.

Nästan undantagslöst använder man sig härvid av valsar som tryckyta (rouleauxtryck). Den härvid använda maskinen har härav fått namnet rouleauxtryckmaskin; dess principiella anordning framgår av bild 1. En bild av maskinen i verksamhet återgives i bild 2.

Är mönstret mångkulört, fordras självfallet en tryckvals för varje färg i mönstret. Dessa valsar pressas genom särskilda

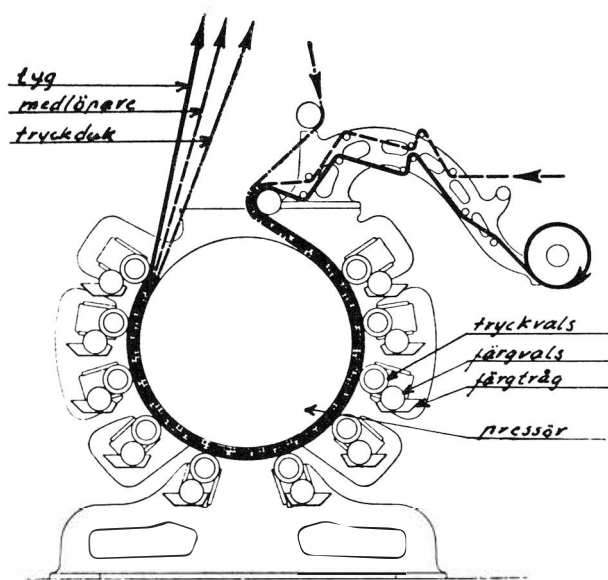

Bild 1. Schematisk bild av rouleauxtryckmaskin.

anordningar med starkt tryck mot maskinens mittelcylinder, den s. k. pressören. Runt denna senare ledes tyget som skall tryckas.

Valsarnas infärgning sker på följande sätt: Ur det till valsen hörande färgtråget överföres färgen medelst en roterande borstvals till tryckvalsens. Mot denna tryckes medelst hävstänger och vikter en tunn skena av stål, som sålunda skrapar bort färgen från valsens ytteryta och lämnar den kvar endast i de nedgraverade partierna.

Valsarna, som äro av koppar, äro anbringade på axlar, i ena ändan försedda med var sitt kugghjul, vilka drivas medelst ett gemensamt drivhjul. När detta roterar sättas sålunda även tryckvalsarna i rörelse och draga därvid pressören med tyget med sig. För att färgen skall kunna tillfredsställande överföras på tyget måste man emellertid ha något mjukt underlag, som kan pressa tyget in i valsens fördjupningar. Detta ernås dels

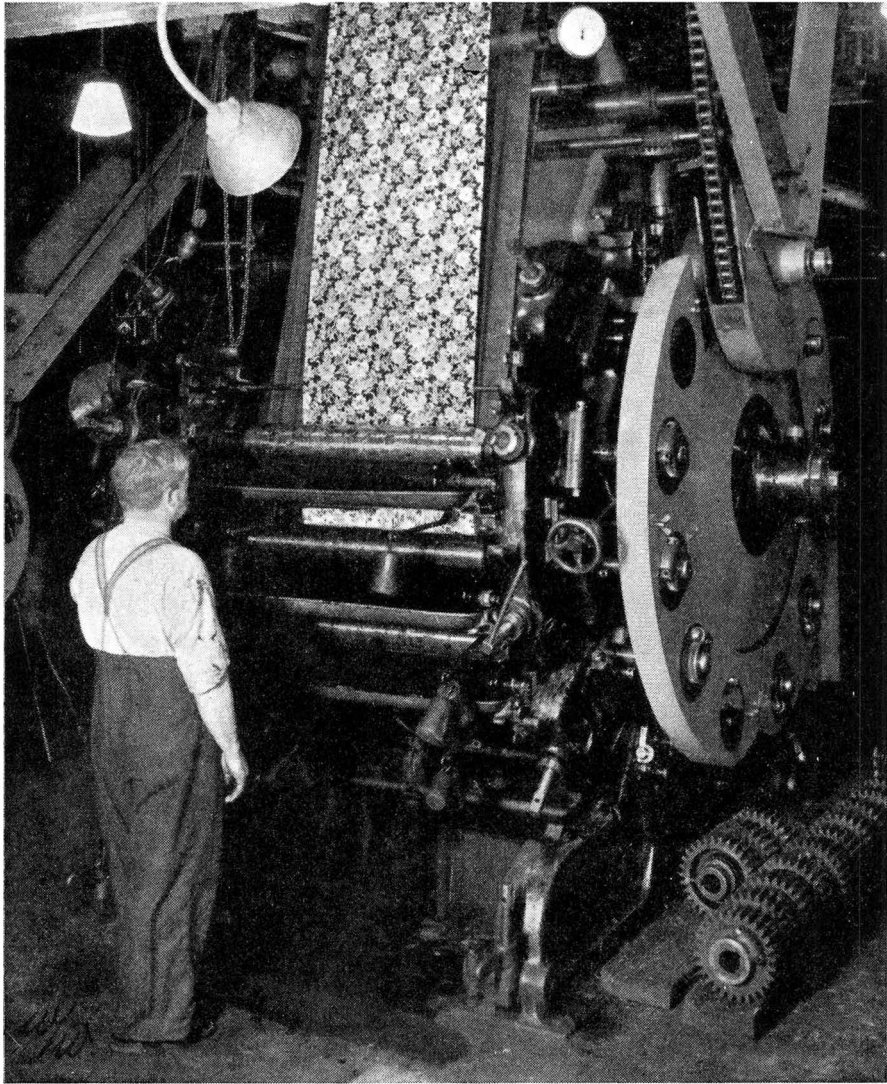

Bild 2. Rouleauxtryckmaskin i arbete.

genom att pressören är överdragen med några lager tyg, dels genom en ändlös s. k. tryckduk (av filt eller gummi), som medföljer genom maskinen. Mellan tyget och tryckduken löper

dessutom en extra tygbana, den s. k. medlöparen, som skyddar tryckduken från att nedsmutsas av den färg, som eventuellt pressas genom tyget.

Sedan tyget tryckts passerar det genom en torkkammare för att torkas och vidare genom en ångkammare, där den slutliga utvecklingen av färgen sker. Denna är nämligen resultatet av en ofta mycket invecklad kemisk process, som fordrar speciell temperatur och fuktighet för att försiggå på rätt sätt.

Allt efter den metod, varpå den genom tryckningen bestämda färgningen av fibrerna i tyget sker, skiljer man mellan direkttryck, reservtryck och etstryck. Vid *direkttryck* bildas mönstret genom att, som namnet säger, färgen direkt och i avsedd sammansättning anbringas i tryckmaskinen å det vanligen blekta eller i varje fall ofärgade tyget. Även vid *reservtrycket* utgår man från ofärgad vara. Vid tryckningen appliceras här efter i enlighet med mönstret en skyddande täckning. Här efter styckfärgas varan; färgen tar härvid icke på de "reserverade" ställena; när täckningen sedan avlägsnas återges sålunda mönstret i vitt på färgad botten. Man kan dock genom att tillsätta färg till reserven få mönstret att framträda kulört å den färgade botten. Vid *etstryck* förfar man så att säga på motsatt sätt. Här utgår man från en förut styckfärgad vara. Tryckfärgen innehåller vissa kemikalier som förstöra färgämnet å de ställen, där den vid tryckningen anbringas å tyget. Även här erhålles sålunda mönstret i vitt på färgad botten. Liksom vid reservtryck har man emellertid möjlighet att tillsätta etsbeständiga färgämnen till tryckfärgen och kan därigenom erhålla en kulört mönsterbild på den färgade botten.

Graveringen av valsarna sker antingen med tillhjälp av s. k. moletter eller i en maskin, kallad pantograf. En molett består av en härdad stålvals, som på ytan har mönstret graverat upphöjt. I en speciell maskin pressas denna hårda stålvals mot den

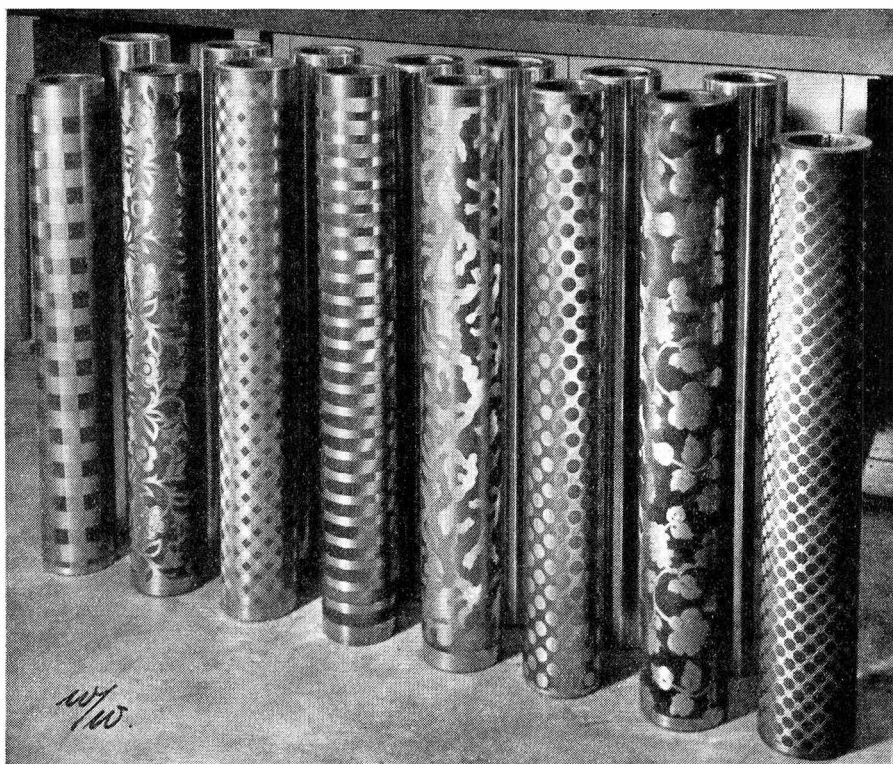

Bild 3. Färdiggraverade tryckvalsar.

mjukare kopparvalsen, varvid mönstret pressas fördjupat in i den senare.

Vid gravering med pantograf överdrages valsen först med ett syrefast lackskikt och fastsättes därefter i maskinen. Denna överför i förminskad skala rörelsen hos ett ritstift, som man för utefter mönstrets konturer, till diamantspetsar, vilka ligga an mot valsen. Dessa senare rista sålunda in mönstret i lackskiktet, så att kopparn där ligger bar. Härefter etsas valsen i ett syrebad, där man sålunda får konturerna inetsade i valsytan.

På senare tid har man även börjat tillämpa fotomekaniska gravymetoder och har härigenom kunnat ernå en betydande

ökning av variationsmöjligheterna. Bild 3 visar några färdiggraverade valsar.

Till de förut omnämnda två tryckmetoderna, relieftryck och djuptryck, kan läggas en tredje, schablontrycket. Detta som ursprungligen bestod i att färgen genom utskurna schabloner anbringades å tyget, har under de senaste åren fått en avläggare i det s. k. filmtrycket, som för vissa ändamål vunnit allt större betydelse.

Vid filmtrycket använder man sig av en på en träram fastspänd väv (sidengas eller finmaskigt kopparnät), som på mekanisk eller fotografisk väg förses med ett ogenomträngligt lackskikt å alla ytor, som enligt mönstret ej skola infärgas. (Fig. 4.) Schablonen lägges å tyget och färgen pressas genom de frilagda

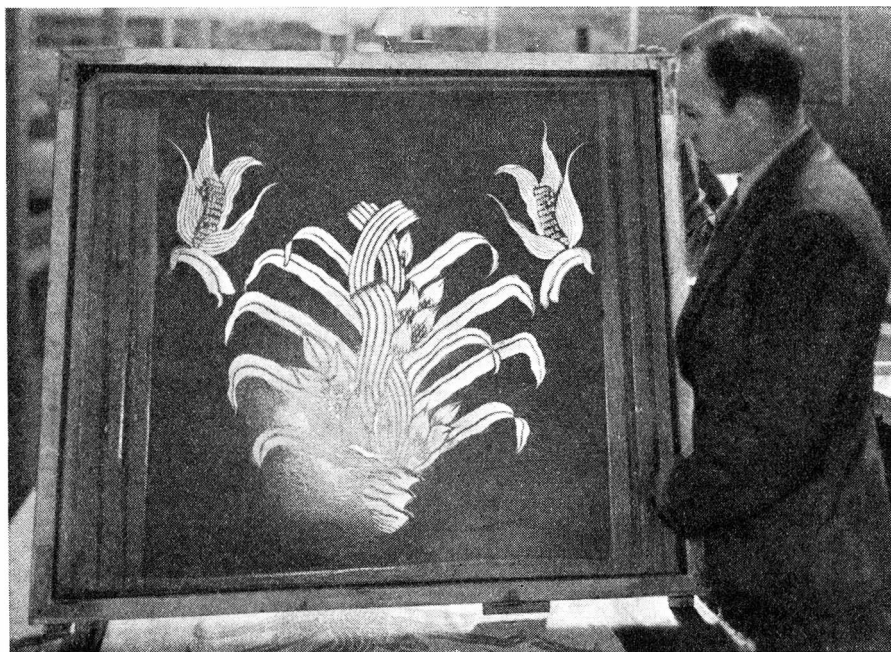

Bild 4. Filmtryckschablon.

ställena medelst en i underkanten avrundad s. k. rakel av trä, vilken föres fram och åter över schablonen. Efterbehandlingen är i huvuddrag lika den förut skildrade.

Den tekniska utvecklingen (efter 1900).

Om man bortser från de nyss antydda förbättringarna i gravyrteknik samt filmtrycksförfarandets utveckling, så kan man i stort sett säga, att den maskinella utrustningen i dag är ungefär densamma som för ett 40-tal år sedan. Rouleauxmaskinens principiella anordning är oförändrad. Självfallet har emellertid en viss utveckling ägt rum i fråga om finesser i de tekniska detaljerna. Detta gäller i än högre grad om efterbehandlingen, ångning m. m., där våra dagars förfinade kontrollmetoder medfört avsevärda förbättringar i den färdiga produktens utseende.

Om trots allt utvecklingen i fråga om den maskinella utrustningen varit relativt oväsentlig, så har den i stället varit så mycket snabbare och genomgripande i fråga om färgstoffer och metoderna för dessas användning.

Resurserna härvidlag vid 1800-talets slut voro tämligen begränsade. Man måste nämligen komma ihåg, att de allra första ansatserna till våra dagars högtstående färgkemi gjordes så sent som omkring medio av 1800-talet. Det var vid denna tidpunkt som man började studera och undersöka stenkolkstjäran, råmateriet till den moderna färgämnesindustrin.

Man rörde sig här på jungfrulig mark och kunde väl knappast ana, vilka vittgående konsekvenser för den kemiskt-tekniska industrien dessa pioniärbeten skulle leda till. Här är icke platsen att redogöra för detaljerna i dessa undersökningar; K. A. Schenzinger har i sin roman "Anilin" givit en fängslande skildring härav.

Det första "tjärfärgämnet" som framställdes var mauvein, som upptäcktes av engelsmannen Perkins 1856. Sedan följde

fuchsin 1859, spritblått 1860, metylviolett 1861, vattenblått och safranin 1862. Samtliga dessa tillhörde den grupp av färgämnen, som kallas basiska. De utmärka sig för lysande färgkraft men ha tyvärr ganska dåliga äkthetsegenskaper, speciellt å vegetabiliska fibrer. Detta gav anledningen till att man efterhand kom att betrakta "anilinfärgerna" med en viss misstro. Man lyckades emellertid så småningom utarbeta vissa betningsmetoder, varigenom äkthetsegenskaperna väsentligt förbättrades (Dale 1870).

Bland ytterligare färgämnen, som tillkommo under denna tid må nämnas anilinsvart (1864), syntetisk alizarin (krapprött) 1868 och syntetisk indigo 1870. Speciellt de båda sistnämnda, framför allt indigon, utövade en vittgående inverkan på världshandeln.

Lägger man härtil ett fåtal s. k. benzidin- och diazofärger, svavelsvart (1893) samt pararött (1890—1899) så har man i stort sett uppräknat de färgstoffresurser som stodo till buds t. o. m. slutet av 1800-talet (frånsett några få naturfärgämnen av större vikt).

Sedan dess ha enorma framsteg gjorts. Eggade av de tidigare upptäckterna ha vetenskapsmännen ivrigt bearbetat den organiska kemien. Jämsides härmed har den allmänna tekniska utvecklingen medfört en oerhörd förbättring i apparaturtekniken. Färgfabrikerna växte ut till stora dimensioner. Några år efter förra världskrigets slut genomfördes vissa fusioner, speciellt i Tyskland, resulterande i jätteföretag sådana som I. G. Farbenindustrie m. fl. De resurser som härigenom samlades under en ledning voro av fantastiska mått. En intensiv forskningsverksamhet har organiserats; tusentals vetenskapligt utbildade specialister arbeta i storslagna laboratorier oförtrutet på att förbättra produkterna.

Resultatet har blivit att textiltekniken numera har till sitt förfogande en nästan oöverskådlig mångfald nya färgstoffer och arbetsmetoder. Som exempel kunna nämnas naftolfärgerna, varav den första framställdes 1912, kypfärger från 1901 (frånsett indigo som ju framställts tidigare) samt de s. k. indigo-solerna från 1922.

Man har fått en oerhörd ökning i antalet disponibla färgnyanser men framför allt, en enorm förbättring av äkthetsegenskaperna, varå särskilt nyssnämnda färgstoffer äro framstående exempel. Den gamla misstron mot "fabriksfärgerna" är sålunda numera fullständigt oberättigad. Det skulle vara frestande att i detta sammanhang gå in på frågan om fabriksfärger kontra "växtfärger". Å sina håll har det ju gjorts gällande att dessa senare skulle vara fabriksfärgerna överlägsna. Resonemanget är felaktigt. Officiella undersökningar ha visat, att de senare, såväl i fråga om äkthetsegenskaper som, naturligtvis, variationsrikedom, erbjuda betydligt större möjligheter.

Mönsterstilarnas utveckling.

De faktorer, som bestämma mönsterstilarnas utformning äro flera. Här inverka såväl de tekniska resursernas omfattning som de vävnadskvalitéer, vilka stå till buds, liksom även, och kanske viktigast, de förhållanden, som man skulle kunna sammanfatta under beteckningen den sociala miljön.

Att här ge en kontinuerlig översikt över utvecklingen sedan 1900-talets början och fram till våra dagar, förbjuder utrymmet. Det kan för övrigt vara minst lika belysande att helt enkelt, liksom förut i denna redogörelse, göra en jämförelse mellan förhållandena omkring 1900 och i våra dagar.

Omkring sekelskiftet var livsföringen i många avseenden annorlunda än nu. I mångt och mycket är kanske uttrycket "den gamla goda tiden" berättigat. Det fanns emellertid även

skuggsidor. Industrialiseringen var stadd på frammarsch, och innan samhället hunnit anpassa sig, medförde den nog en hel del sociala olägenheter, bl. a. en tämligen låg levnadsstandard för vissa befolkningslager.

Dessa förhållanden satte självfallet sin prägel även på konsumtionsvanorna. Vad textilvarorna beträffar så var naturligtvis den stora massans konsumtion inriktad på enklare, billigare kvalitéer. Textiltrycket erbjöd en möjlighet att åtminstone till viss grad ge dessa någon utsirning, ett surrogat för högre och dyrbarare kvalitéer.

Då emellertid även de tekniska resurserna, som förut nämnts, voro tämligen begränsade, blev resultatet ett skäligen torftigt urval av mönster och färgställningar. En viss konservatism i vanorna samt strävandena att hålla tillverkningskostnaderna nere, medförde vidare att mönstren blevo mer eller mindre stereotypa och höllo sig oförändrade från år till år.

I bild 5 och 6 ha sammanförts några typiska tryckmönster från denna tidpunkt. Som framgår av beskrivningarna är det, framför allt ur koloristisk synpunkt en tämligen begränsad skala man har att röra sig med. Intressant är emellertid att se, hur man genom att t. ex. vid enfärgade mönster täcka hela bottenpartiet, söker att ge en illusion av rikare väveffekter eller i varje fall att dölja den i och för sig rätt grova och ointressanta vävnaden.

Sedan den tiden har, som även förut antytts, utvecklingen gått framåt med stora steg. Framför allt har tempot efter 1920 varit ytterligt snabbt. Vi ha ju under den tiden fått bevittna en fullkomlig revolution på det sociala området jämsides med en storartad höjning av det allmänna välståndet. Livsföringen har fått sin prägel av förbättrade kommunikationer; radio och film ha gett ytterligare omväxling åt individens tillvaro.

1. Indigofärgning med reservtryck.

2. Direkttryck med alizarinrött.

3. Direkttryck i fyra färger; rött, grönt, lila och grått.

4. Direkttryck i anilinsvart.

Bild 5.

Bild 5 och 6. Tryckmönster från tiden omkring 1900. All gravyr utförd med molett. Synnerligen omsorgsfullt arbete, men av en viss "torr" karaktär.

1. Direkttryck i rött och gråblått.
2. Direkttryck i rött och mörkt blått.
3. Direkttryck i svart och ljusblått.
4. Direkttryck i rött (botten), blått, grönt och gult.

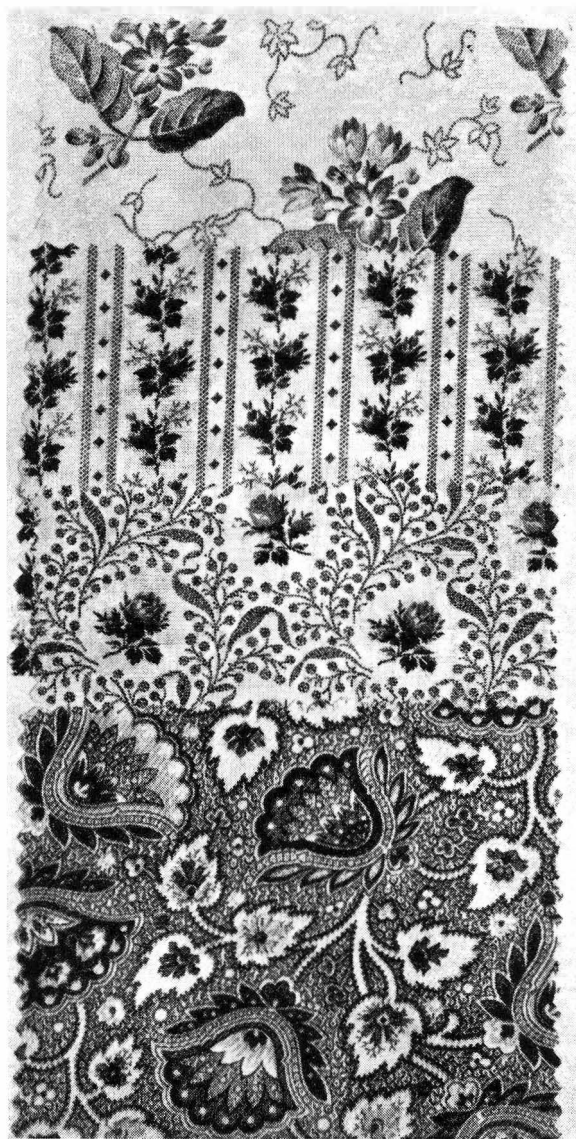
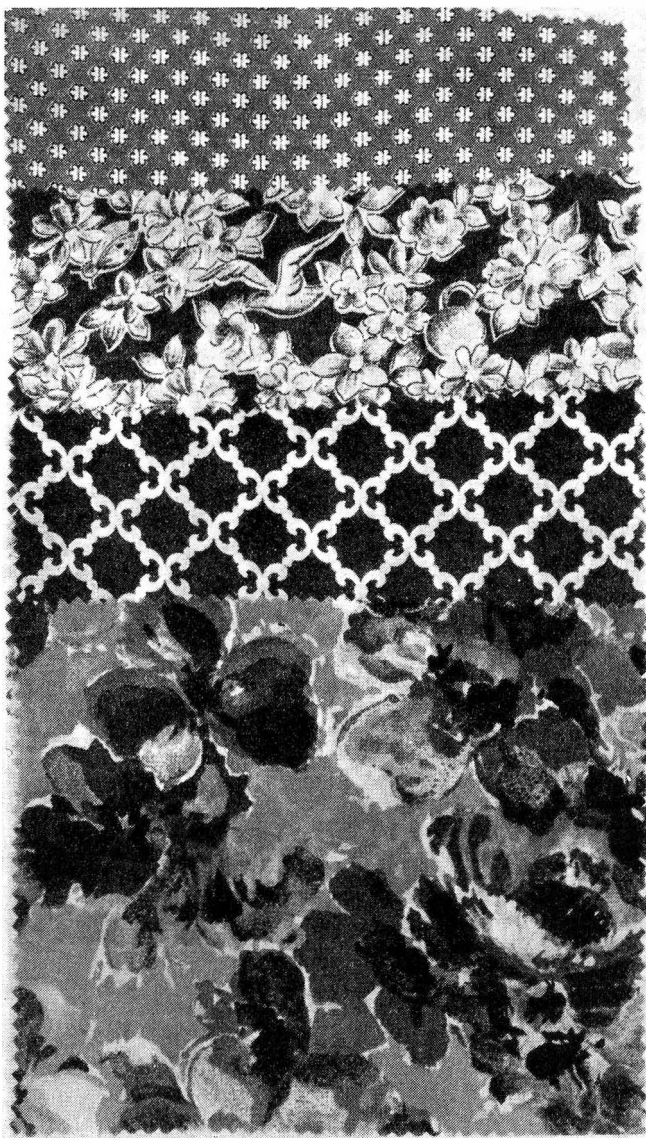

Bild 6.

1. Etstryck i vitt å turkosblå botten. Svarta konturer.

2. Direkttryck i rödbrunt (halvtoneffekt) å klarröd botten.

3. Etstryck i vitt å mossgrön botten.

4. Direkttryck i åtta färger; genom halvtoner och överfall (en färg tryckes delvis över en annan), har en mycket rik effekt uppnåtts.

Bild 7.

Bild 7 och 8. Tryckmönster från 1943. Gravyren utförd delvis med molett, men huvudsakligen med pantograf och fotogravyr. Genom halvton och överfall åstadkommas rikare och mera komplicerade effekter. Mönstren ha ofta mera skissartad karaktär; teckningen är ledigare och mera artistisk.

1. Direkttryck i fem färger med halvtoneffekt: rött, grönt, blått, gult och svart (den senare som botten). Tygets vita färg utnyttjas som sjätte färg i mönstret.

2. Etstryck i fem färger: rött, grönt, blått, lila och vitt å svagt rosafärgad botten.

3. Etstryck i fem färger, gråblått, gendarm, grönt, gult och vitt å djupröd botten.

4. Direkttryck i fem färger: klarblått, ljusblått, grågrönt, tomatrött och svart å vit botten.

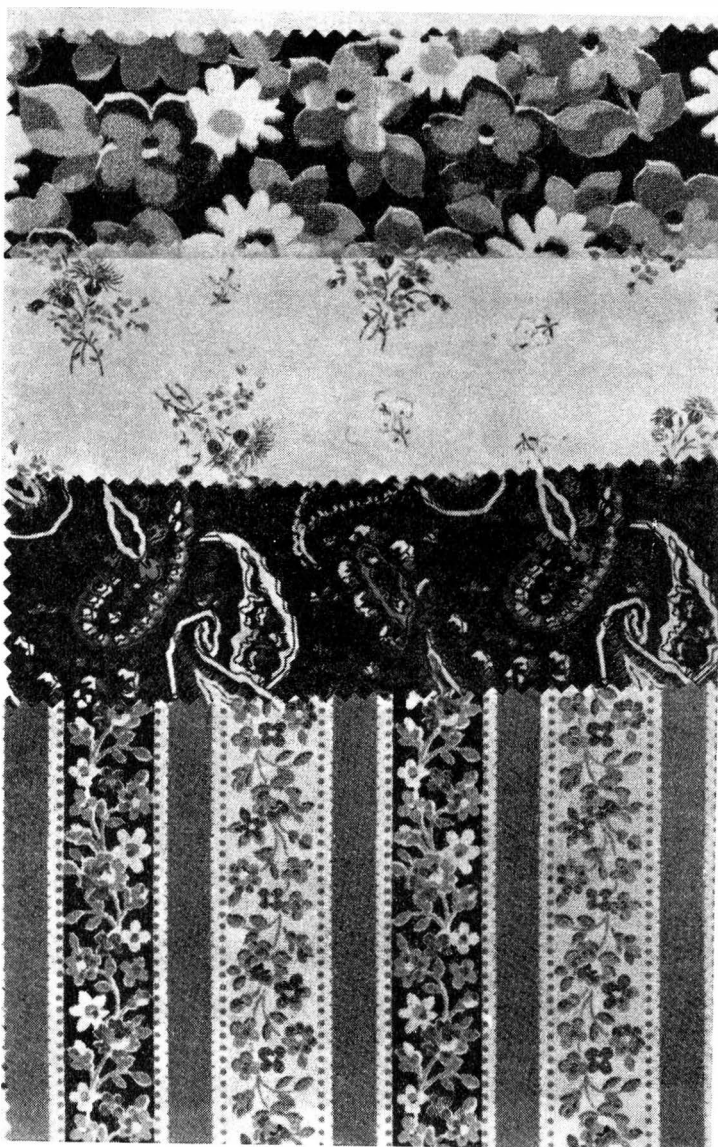

Bild 8.

Levnadsstandarden har höjts, kraven på omväxling och kvalitet ha blivit allt starkare. Den glänsande utvecklingen i tekniskt hänseende har möjliggjort att kraven också kunnat efterkommas.

Ytterligare möjligheter till omväxling erbjudes tack vare de många nya fibermaterial, som numera stå till textilt teknikens förfogande. Slutligen får man inte heller bortse från det faktum att vävnadernas förarbetning till kläder numera i mycket stor utsträckning sker fabriksmässigt i stället för som förr i världen, i hemmen. Även konfektionärerna måste ur försäljningssynpunkt se till att de använda varorna äro så omväxlande som möjligt. Resultatet har blivit att även för de bredare lagren numera högklassiga produkter stå till buds i en omväxling och en utsträckning som man inte kunde drömma om för fyrtio år sedan.

Inledningsvis berördes skillnaden mellan bohagstextilier och beklädnadstextilier med hänsyn till stilutvecklingen. För de förstnämnda kan naturligtvis en nationellt betonad mönsterstil anses möjlig. Beklädnadstextiliernas dekorativa utsmyckning är däremot mera internationellt betonad. Det är modeväxlingarna som här bli utslagsgivande. Och modet växlar ju numera år från år, från säsong till säsong. Utvecklingen, om uttrycket är tillåtet, på detta område dikteras av de stora modefirmorna i utlandet, som hämta sina impulser från många håll.

Ofta är det någon yttre tilldragelse som ger anledning att lancera en viss mönstergenre. Som exempel kan nämnas upptäckandet av Tut-anch-Amons grav. Det dröjde inte många månader, förrän varje kollektion av tryckta klädningstyger innehöll hela rader med egyptiserande mönster. Kolonialutställningen i Paris 1931 är ett annat exempel; den säsongen lanceras de s. k. djungelmönstren i mustiga, mättade färger och fantastiska konfigurationer. Ett tredje exempel erbjudes av de

engelska kröningsfestligheterna 1937. Då blevo blått och rött i speciella nyanser, "coronation blue" och "coronation red", stora modefärger.

Som parallell till mönsterbilderna från 1900 visas slutligen i bild 7 och 8 några mönster ur en kollektion från 1943. Tyvärr ger inte reproduktionen i svart och vitt mer än en aning om de variationsmöjligheter som föreligga ifråga om färgsättning m. m. Det är emellertid ganska lustigt att se hur envist vissa mönstergenres hålla sig kvar eller återkomma. Man jämföre exempelvis nr 2, 3 och 4 i bild 8 med resp. nr 3 och 4 i bild 5 samt nr 2 i bild 6.

Textiltrycket har utvecklats till att bliva en oundgänglig del av den moderna textilproduktionen. Dess uppgift är icke längre, som förr, inskränkt till att nödtorftigt förgylla upp billiga massartiklar. De även ur estetisk synpunkt högst tillfredsställande resultat som modern teknik med dess rika resurser möjliggör ha gjort textiltrycket värdefullt även för dyrbarare kvalitéer. I varje fall bidrar trycktekniken till att konsumenternas behov av kvalité och omväxling kan tillfredsställas. Utvecklingen på detta område är en intressant parallell till den sociala och kulturella utvecklingen överhuvud taget.

FRÅN FÖRLÄGGARVERKSAMHETEN PÅ KINNA SANDEN ÅR 1870

AV

INGEGÄRD VALLIN

När hemvävnaden för avsalu först utvecklades inom Sjuhäradabygden, har man ej kunnat fastställa. Att textilslöjden inom Mark har medeltida anor är emellertid säkert och bönderna här räknade länge jordens avkastning inte i skäppor säd utan i alnar väv. Marbolärft hörde till de varor, varmed man ännu in på 1500-talet betalade sina skatter. Så vanlig har sysselsättningen vid spinnrock och vävstol varit, att man hämtat en bild från detta arbete, när man formulerade inskriften på en gravsten i Hajom år 1661. På stenen står utom initialerna A B D och året: "Som en ung ros ther om morgon herlig stod kan om afton wara afskuren som en wäfwares tråå."¹⁾

Småningom utvecklas den för bygden typiska förläggarverksamheten. Till dem som ej själva hade möjlighet att skaffa sig garn, lämnade förläggaren ut sådant och betalade sedan vävlön. På många gårdar bedrev man vävnad i större skala med stor vävkammare, där husets döttrar och ofta också särskilt anställda pigor hade ständig sysselsättning. I alla torp och backstugor — och de voro många i Marks härad — hade man en eller flera vävar i gång.

¹⁾ För denna uppgift tackar jag dir. G. Håkansson, Sandared.

Handvävnaden fick sin största omfattning under 1800-talet. Avsättningsmöjligheterna voro stora, när husbehovsvävnaden ej längre motsvarade efterfrågan i städer och samhällen. När bomullsgarn kunde importeras utan hinder av höga tullar fick man också riklig tillgång på en billig råvara, och de många procedurerna vid det hemmaodlade linets beredning behövde ej längre uppta tid och arbetskraft. Framställningen av bomullsvaror visade under perioden 1830—1880 en oerhört stark ökning. År 1841 kommo 78 % av alla i Sverige tillverkade och saluförda bomullsvaror från hemindustrien i Älvsborgs län. Ungefär hälften av hela fabriksstillverkningen kom dessutom från Rydboholms fabrik. När fabriksstillverkningen ökades blev naturligtvis hemslöjdens procentuella andel lägre. År 1850 hade den nedgått till 50 % och år 1877 förfärdigades endast c:a 19 % av alla saluförda bomullsvävnader genom hemslöjd i Älvsborgs län²⁾. Men ännu var det avsevärda mängder bomullsvaror som tillverkades på handvävstolar i Mark, vilket visas av den summa på 90.173: 45 kronor, som år 1870 utbetalades i vävlöner av Sven Andersson på Kinna Sanden. Med en vävlön av 5 öre alnen skulle 90.000 kr. motsvara 1.800.000 alnar, vilket ger c:a 1.200.000 meter eller 48.000 25-metersstycken, tillverkade för enbart denne förläggare.

År 1833, då han var 20 år gammal, kom Sven Andersson, som härstammade från Wattunga i Espereds socken i Ås härad, i tjänst hos Sven Erikson, känd som grundaren av Sveriges första mekaniska bomullsväveri vid Rydboholm. Denne bodde då ännu på Rättaregården i Kinna och drev stor förläggarverksamhet. Hos honom stannade Sven Andersson till 1838, då han gifte sig med Anna, yngsta dottern till Anders Erikson på granngården Sanden, och startade egen affär. Redan två år efteråt kunde han uppföra en ny huvudbyggnad på svärfaderns

²⁾ Ragnar Melin: Viskadalen. En geografisk studie. Sthlm 1922, sid. 123.

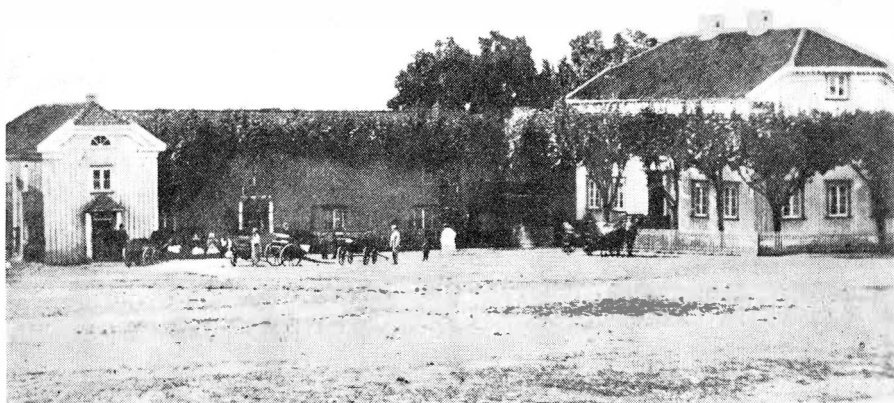

Sven Andersson.

gård, vilken han snart fick övertaga. Johannes Sundblad uppgiver³⁾, att Sven Erikson, då hans förläggarverksamhet stod som högst, givit arbete åt 1.500 väverskor. Detta bör ha varit på 1840-talet, ty 1852 överlämnade han förläggarverksamheten till sin måg Johannes Håkanson och flyttade till Rydboholm för att helt ägna sig åt fabriksverksamhet. Denna siffra anser författarna till "Sven Eriksons och Rydboholms fabrikers historia 1834—1860"⁴⁾ som fantastiskt hög och skriver: "skulle man våga sätta antalet till tusen, har man ändå kanske gått över det verkliga antalet." Några årtionden senare, då man redan hade fabrikstillverkningen som farlig konkurrent, visar det sig emellertid att Sven Andersson på Kinna Sanden syssel-

³⁾ Johannes Sundblad: *Gömde blad*, Sthlm 1883, sid. 313.

⁴⁾ O. Mannerfelt och H. Danielsson, *Sven Eriksons och Rydboholms fabrikers historia 1834—1860*. Borås 1924, sid. 39.

Sanden i Kinna, äldsta manbyggnaden, i mitten från 1804, byggnaden t. h. uppförd 1840; t. v. flygel för lagret tillbyggd 1845.

satt minst detta antal väverskor, och det tycks ej otroligt att siffran 2.000 som uppgives, kan vara riktig.

Ända sedan 1830-talet finns räkenskapsböcker över förlägarverksamheten bevarade på Sanden och nuvarande ägaren, major Sven Edvard Engdahl, har välvilligt låtit mig ta del därav och lämnat alla upplysningar till denna uppsats. Materialet är oerhört omfattande och hittills har endast ett års räkenskaper genomgått. Året 1870 har därvid valts, emedan hemväverskornas antal då tycks ha varit som allra störst. I två stora folianter, märkta Wäf-Bok 1 och 2, finns uppgifter om hur mycket garn som lämnats ut, när motsvarande färdiga väv avlämnats, hur många alnar stycket omfattar och vad som varje gång betalats i vävlön. Namnen på dem som hämtat garn har införts i bokstavsordning med i regel en sida för var och en. De äro ordnade efter förnamnen och först på varje bokstav kommer alla

mansnamnen och därefter kvinnorna. Abraham, Anders, Aron, August o. s. v. komma alla före de många Annorna, som för övrigt ofta ha dubbelnamn som Anna Britta, Anna Cajsa, Anna Christina och Anna Edela. Det är inte mindre än 129 stycken som alla heta Anna. Att man sedan återfinner Soldat A. M. Bred och Soldat Lilja d. y. under bokstaven S beror väl på att det fallit sig naturligtast för den som gjort upp förteckningen.

Det finns inga uppgifter om vad det varit för slags vävnader, men vävlönen varierar mellan 3, 5 och 7 öre per aln, säkerligen beroende på olika bredd eller täthet i väven och om det varit flera färger. Att ha flera skyttlar att arbeta med försenar vävningen. Ibland står intill uppgiften om den utbetalda vävlönen en anteckning: "för brett" återkommer ganska ofta, "dåligt" eller "ej bra" står det också emellanåt och någon enstaka gång "stort slarv".

Ibland antecknas att en väverska slutat, i allmänhet anges ingen orsak, men man kan också finna uppgifter som "flyttat från orten" eller "slutat detta jordiska lifvet". Ett flertal namn upptages på väverskor, som av någon anledning ej vävt under 1870, då deras sida förblivit tom.

Att det är många män, som hämtat garn, betyder ej att de också sysslat med vävning själva. Gamla gubbar och små pojkar ha visserligen hjälpt till med spolning och med att "fly trådar" då väven sattes upp, men annars har säkerligen Linnés ord i Västgötaresan om arbetsfördelningen i Mark sin riktighet ännu vid denna tid, han skriver: "Där spinner och väver allt folk, så att själva gubbarna måste sitta vid spinnrocken, men kvinnfolken gå där sällan ifrån vävstolen utan lämna mannen merendels omsorg om ladugården."

Att en kvinnlig väverska gömmer sig bakom mansnamnet visar följande anteckning intill namnet Anders Eriksson i Tok-

Linneväverska i Horred.

hult, där står "denna väverska skall kvitta halva vävlönen", säkerligen beroende på ett tidigare erhållit förskott. Det är vanligt att väverskorna ha erhållit större eller mindre förskott, i regel dock ej överskridande vad man brukar förtjäna under en månad.

Har inte en slarvig väverska bättrat sig finner man anteckningen: "aldrig mera garn" ibland med förklaringen "anses tjuvaktig", "stor tjuv" eller liknande. Börje Svensson, Hallabron, får ej heller fortsätta. "Obs. väver på fyra ställen" står där, det ansåg man ej riktigt, var förläggare ville ha sina bestämda väverskor.

Sven Anderssons förläggarverksamhet har varit bland de allra största. År 1870 är det 805 personer, som hämtat garn på Sanden, och då samma person mycket ofta tagit ut garn till flera väverskor, vilket syns av de proportionsvis stora vävlöner, som då utbetalats, kan man förstå att siffran 2.000 väverskor ej

S o c k n a r		Garnhämtare			vävlöner	inne- vånare	kr. pr. inv.
		män	kvinnor	s:a			
<i>Mark</i>	Berghem.....	19	21	40	4171,03	1561	2: 67
	Fotskäl.....	8	15	23	2247,70	1352	1: 66
	Grimmared.....	—	2	2	245,65	874	0: 29
	Gunnarsjö.....	15	10	25	2082,73	765	2: 72
	Hajom.....	28	22	50	5863,32	1491	3: 93
	Horred.....	9	4	13	1363,91	1375	0: 99
	Hyssna.....	26	17	43	3020,70	2195	1: 37
	Istorp.....	18	8	26	2197,94	1811	1: 21
	Karl-Gustaf.....	10	4	14	3459,32	1182	2: 92
	Kinna.....	35	27	62	7701,88	1405	5: 48
	Kungsäter.....	18	21	39	4089,18	974	4: 19
	Seglora.....	1	—	1	82,79	2198	0: 03
	Skephult.....	5	6	11	1350,18	855	1: 58
	Surteby - Kattunga	11	14	25	2122,27	1868	1: 14
	Såtila.....	19	8	27	2384,83	2812	0: 85
	Torestorp.....	31	12	43	6027,28	1463	4: 12
	Tostared.....	1	—	1	215,93	581	0: 37
	Älekulla.....	21	35	56	6674,83	806	8: 28
	Örby.....	58	69	127	17153,54	4248	4: 03
	Öxabäck.....	62	58	120	12876,54	1401	9: 19
	Öxnevalle.....	17	9	26	2097,31	1328	1: 58
<i>Kind</i>	Holtsljunga.....			3			
	Mjöbäck.....			3			
	Redslared.....			1			
	Revesjö.....			3			
	Älvsered.....			3			
<i>Ås</i>	Espered.....			3			
<i>Bollebygd</i>	Björketorp.....			1			
<i>Halland</i>	Weddige.....			1			
<i>Okänd socken</i>				13			

behöver vara överdriven. Barnbarnsbarn till en av dessa garnhämtare, korpral Håkan Stolt i Kåklef, Assberg i Örby, berättar att där vävde ständigt tre av döttrarna på gården, Johanna, Maria och Anna, medan den fjärde Margareta, också skulle sköta hushållet och gårdens två kor. Hon skulle därtill förse systrarna med spolar, och hade sällan tid till vävning. I den stora stugan stod emellertid alltid fyra vävstolar uppe, två vid varje

sida. Till honom utbetalas 1870 också den ganska stora summan av 339: 23 kr., varemot medeltalet för Örby socken utgör 135: 83 kr. Det mesta en väverska kunde väva om dagen var 18 à 20 alnar till ett pris av 3½ öre alnen, men då kunde hon ej själv hinna med spolning o. dyl. Hon fick börja kl. 5 på morgonen och hålla på till kl. 11 på kvällen.

I Wälf-Boken finns i regel efter namnet angivet också namnet på gården eller torpet, där väverskan bodde. Detta var ju nödvändigt för att kunna skilja på alla med samma namn. Det har inte alltid varit möjligt att fastställa var alla dessa ställen legat. Många torp och backstugor ha för länge sedan försvunnit och namnen återfinnes ej på kartor eller i gamla handlingar. Den största delen har dock kunnat placeras ut på en karta. Här kan man se hur stort område en förläggares verksamhet kunnat sträcka sig över. Det är en hel rad socknar, mest söder och öster ut från Kinna. Ända bort från gränssocknarna i Kinds härad och i Halland har man hämtat garn på Sanden i Kinna. Vid ett par namn står adressen Storegården, Ås härad. Det verkade ganska hopplöst att söka fastställa, vilken socken det här kunde röra sig om. Storegårdar finns ju på många håll. Men Sven Andersson ägde i sin hemsocken Espered Storegården i Wattunga by och det är givetvis här man haft ett par väverskor.

De flesta väverskorna bodde i de närmaste socknarna. I Kinna 62 och i Örby 127 stycken. Kinna är en ganska liten socken, varför 62 måste anses som en hög siffra. Antalet i de olika socknarna framgår av tabellen å sid. 105.

Det är endast två socknar i Mark, från vilka man på Sanden ej hade någon väverska, nämligen Fritsla och Kinnarumma, och i den stora Seglora socken har man endast en som hämtar garn. I dessa socknar har det funnits flera andra förläggare. Ännu 1925 funnos enligt Björn Sterner 21 vävnadsförläggare i Mark

Gammal väverska vid sin ryggåsstuga i Örby socken.

med en koncentration av 9 stycken till området utefter Häggån mellan Kinna och Fritsla⁵⁾).

Socknarnas ytvidd och folkmängd varierar mycket. Vävin-tensiteten för Sven Anderssons räkning inom de olika socknarna framgår av tabellen. Den visar hur många kronor per innevå-nare som under året betalades ut inom de olika socknarna. Öxa-bäck, där man fortfarande väver bomullstyger för hand, visar den högsta siffran med 9: 19 kr. Älekulla ligger inte långt efter med 8: 28, medan Örby, där 17.153: 54 kr. betalats ut, tack vare sin stora folkmängd, endast kommer på sjätte plats med 4: 03 kr. I Örby och övriga socknar, där medelsiffran är låg, har säkerligen andra vävnadsförläggare haft flera väverskor.

Ritar man upp kurvor över inkomsten per månad för var och en som hämtade garn, visar sig i regel två eller tre toppar på kurvan. Mestadels är det en mycket låg siffra i januari,

⁵⁾ Björn Sterner: Hemindustribygden i Kinds och Marks härad. Svensk Geografisk årsbok 1927, sid. 100, fig. 1.

antingen det beror på att julen räckt till tjugondag Knut eller längre, eller på de korta dagarna. Det senare tycks dock ej troligt, då november—december visa höga siffror. Annars är det mars månad, som varit den bästa vävmånaden. Utom januari visa april och augusti—september låga siffror, vilket man gärna vill tro beror på arbetet med jorden. Även på småställen har man haft åtminstone ett potatisland att sköta och så har man fått hjälpa till vid slätter och skörd på de stora gårdarna. Månadsinkomsten håller sig mellan 5—30 kronor i allmänhet. Av de 127 i Örby socken som hämtat garn, är det bara två, som uppnår en årsinkomst av över 400 kronor. I det ena fallet visar det sig att det ej enbart varit vävning. Vid utbetalningarna för september och oktober, som varit särskilt höga, resp. 128: 10 och 104: 83, står angivet härav 3 kor kronor 210: 50. Det är enda gången som en utbetalning anges avse något annat än vävlön⁶⁾. Drar man bort denna summa från årssiffran försvinner den toppen på kurvan. Den andra högra siffran, 628: 13, har uppnåtts av Johan Johansson, Galtholmen. Han har tydligen under tiden augusti till oktober haft flera väverskor, som han sysselsatt. En månadsförtjänst för honom uppgår till hela årsinkomsten för många av de andra som hämtat garn. Skiljer man på män och kvinnor, visar det sig att kvinnorna i medeltal tjänat 125 kronor och männen 145 eller om Johan Johansson frånräknas, 137, vilket torde bero på att männen kunnat hämta garn åt mer än en väverska. Det har varit långa vägar och garn- eller vävbuntarna ha varit tunga. Kvinnorna bar i regel på huvudet. Man snurrade ihop en huvudduk och lade som stöd under bördan, som man sedan balanserade där ovanpå. Om även männen brukade bära på detta sätt vet jag inte. Garnet bars understundom över ena axeln med en bunt fram och en

⁶⁾ Här må nämnas att Sven Andersson drev stora affärer med oxar och ännu vid sekelskiftet mindes man honom bland befolkningen i Värnamotrakten, där oxarna uppköptes. Under Krimkriget 1855 levererade han oxar till engelska krigsmakten.

bak. Nere i Karl-Gustafs och Grimmareds socknar har man haft nära fem mils väg då det gällt att komma till förläggaren i Kinna, och det har säkerligen inte varit ofta man kunnat hålla sig med häst på färden. Här nerifrån har man dock varit framme hos förläggaren ganska många gånger under året, Johan Björk 9, Johannes Johansson, Brunared, 10 gånger o. s. v.

Egen förläggarrörelse, sorterande under Kinna Sanden, har tydligen Johannes Andersson, Gatugården, Karl-Gustafs socken haft. Hans vävning för året börjar i februari med siffran 72: 30 kr., vilken ju är hög men ej alldeles enastående. Under mars utbetalas till honom 194: 93 kr. och under april 284: 84 o. s. v. Oktober får han endast 52: 79, men december rekordsiffran 366: 15. Hela årsförtjänsten utgör 2.148: 35, vilket torde motsvara ett 20-tal väverskor. Härigenom kommer Karl-Gustafs socken också upp bland de socknar, som ha tätt med väverskor, som arbeta för "Sven på Sanden".

1870 såldes den största delen av tillverkningen direkt till grossister i olika delar av landet. Gårdfarihandelns storhetstid hade upphört med de friare handelsbestämmelserna, som medförde att handelsbodar kunde växa upp litet varstans ute i bygderna. Tidigare har förläggaren haft ett stort antal knallar, som sålt varorna och man hade nederlag i Stockholm, Göteborg och Örebro och även i Norge på olika platser. Ur de äldsta räkenskaperna bör man kunna få fram en del uppgifter om hur denna handel varit organiserad. Långa krediter, i regel på sex månader, ja mera, var nödvändiga, då ju varje affärsresa till det ofta avlägsna avsättningsområdet krävde lång tid.

Dessutom tillkommer alla leverantörer av bomull, ull eller färdiga garner, samt de olika firmor och mindre företagare, hos vilka garnet eller de färdiga vävnaderna färgades och bereddes. Färgningen skedde sålunda dels i Kinna, dels i Borås eller Göteborg. Man använde både svenska och utländska garner;

Kinna by omkring 1870.

av de senare mest engelska, vilka köptes direkt utifrån. Sven Andersson liksom övriga vävnadsförläggare handlade ej enbart med hemvävda varor utan man förde också såväl utländska som svenska fabriksvaror. Avsättning för varorna kunde ibland ske på långt avlägsna orter. Hela Skandinavien med Finland hörde till det ordinarie avsättningsområdet för "marbovarorna", men man hade kunder t. o. m. på andra sidan Atlanten⁷⁾.

Sven Anderssons svenska, hemvävda tyger ha utställts och belönats med medaljer vid ett flertal platser såväl inom som

⁷⁾ Förteckning över Sven Anderssons belöningsmedaljer: Paris 1855, brons, London 1862, brons, Malmö 1865, brons, Stockholm 1866, silver, Paris 1867, M. H., Stockholm 1868, guld, Vänersborg 1869, silver, Borås 1870, silver, Göteborg 1871, silver, Köpenhamn 1872, silver, Wien 1873, silver, Bogota 1874, silver, Mariestad 1874, silver, Vänersborg 1878, guld. I Wien erhöill fru Anna Andersson M. H.

utom hemlandet. Även om det mest varit enkla metervaror ha de haft hög kvalitet och tjänat som god reklam för svensk hemslöjd.

År 1876 dog Sven Andersson och efterträdtes närmast av mågen Claes Håkansson, som sedan 1866 varit i tjänst på Sanden. Han hade då några år drivit egen rörelse och kunde när svärmodern dog år 1880 inköpa gården av arvingarna. Här byggde han 1889 den fabrik, Kinnasands mek. Väfveri, som ännu drives av hans avkomlingar under firmanamnet AB. Claes Håkansson.

NÅGRA TANKAR OCH UPPGIFTER OM SJUHÄRADSBYGDENS JORDBRUK

AV

B. A. NILSSON

Vår jordbruksstatistik redovisas länsvis, och då Sjuhäradsbygden endast utgör delen av ett län, nämligen Älvsborgs, är det förenat med vissa besvär att få fram de siffror, som gälla för de sju häradernas bygd.

Här skall nu lämnas några sådana uppgifter. De gälla den tid som är, men icke desto mindre den grund, varpå även den jubilerande kulturhistoriska föreningen vilar.

Den grunden är här som annorstädes i det svenska riket bondehemmet och jordbrukskulturen. Därifrån har det svenska arvet framförallt kommit. Ett besök å föreningens förnämliga museum i Borås bestyrker detta.

Själv är den svenske bonden av i dag emellertid ingalunda något museiföremål. Han lever helt och fullt med i dagens gärning och i dagens Sverige.

Icke minst gäller detta om Sjuhäradsbygdens bönder. Här finns ännu den urkraft kvar, som kan kallas odlingsiver eller nybyggeranda, den kraft och vilja som erövrat vårt Sverige åt kulturen. Såsom bevis härför skall anföras några siffror från den av länsdelens hushållningssällskap bedrivna förmedlingen av statsbidrag till förstärkning av ofullständiga jordbruk åren

1928—1939. Under denna tolvårsperiod nyodlades i Sjuhäradsbygden 1.430 hektar åker, kulturbeten anlades på en areal av 2.441 hektar, stenröjning verkställdes på 993 hektar och slutligen har jordkörning på mosse utförts på 45 hektar. Vad denna prestation betyder för vår folkförsörjning i nuvarande krisläge och vilka bruttovärden den representerar framgår t. ex. därav att 1.800 kor kunna antagas livnära sig såväl vinter som sommar på den odlade och kultiverade arealen. Antaga vi att dessa kor i genomsnitt mjölka 3.000 kg. per djur och år — de kontrollerade korna mjölka mera — så blir det en ökad mjölkproduktion av 5.400.000 kg. eller vad ett medelstort mejeri omsätter per år. Om den nyodlade arealen besåddes med höstsäd, som gäve en normal skörd, skulle denna skörd med nuvarande ransonering räcka till bröd åt cirka 20.000 människor.

Huru stor areal omfattar hela Sjuhäradsbygden?

Åker	79.129 hektar
Slätteräng	6.042 „
Kultiverad betesäng	3.380 „
Annan betesäng	15.954 „
Skogsmark	351.376 „
Övrig mark	118.154 „

Summa landareal 574.035 hektar

Om nu denna bygd vore ett län för sig, skulle detta ingalunda vara det minsta av Sveriges län. Följande skulle till sin landareal vara mindre, nämligen: Uppsala län, Gotlands län, Blekinge län, Hallands län samt Göteborg och Bohus län.

Jorddelningen har gått mycket långt. Brukningsdelarna äro små. Bygden kan karakteriseras såsom en småbruksbygd. Följande sammanställning visar detta.

H ä r a d	Stödjordbruk och ofullstän- diga jordbruk 0,26—10 har åker.	Familje- jordbruk 10—30 har åker.	Medelstora jordbruk 30—50 har åker.	Stora jordbruk, över 50 har åker.	Summa bruknings- delar.
	Antal	Antal	Antal	Antal	Antal
Gäsene	1224	223	12	2	1461
Ås	1240	159	4	6	1409
Veden	887	34	1	1	923
Bollebygd	914	26	1	3	944
Mark	3357	389	35	21	3802
Kind	3608	265	20	21	3914
Redväg	1103	267	23	7	1400
SUMMA	12333	1363	96	61	13853

Medelarealen åker per brukningsdel är cirka 5,5 hektar och medeltalet kor per brukningsdel 4,22.

Carl von Linnés ideal angående en bondgårds storlek uppnås sålunda icke såsom medeltal. Han säger:

”En åtta kors bonde, som haver en häst,
bor långt ifrån vägen och sällan har gäst,
han mår allra bäst.”

Det där att bo långt ifrån vägen och sällan ha gäst var nog fördelaktigt under Linnés tid, då ännu sådana onera som gästgiveri och skjutshållning ålågo bönderna. Nu vill man bo mera centralt och gör det också. Landsvägar och järnvägar genomskära bygden i alla riktningar, tåg och bussar sörja för trafiken, särskilt till Borås, som är bygdens naturliga och gamla centrum.

Den ofta hörda tesen om bygdens karghet såsom orsak till det förhållandet, att sjuhäradsbor i så stor utsträckning sökt

Från en hästpremiering i Ulricehamn.

sig till andra näringsfång, torde knappast hålla streck. Talet om bygdens karghet och olämplighet för jordbruks framgångsrika bedrivande är sedan gammalt mycket överdrivet. Låt oss taga ett exempel från det härad, som ingick såsom kärnan i det gamla geografiska begreppet "svältorna", nämligen Gäsene härad. Här bildades år 1931 en andelsmejeriförening, som byggde ett mejeri i Ljung för en beräknad dagsavverkning av 17.000 kg. mjölk. Många ansågo det fantastiskt att på denna plats vänta sig en så stor mängd mjölk. Verkligheten visade dock snart att man måste utöka mejeriet. Mjölktillförseln kunde någon gång komma upp i det dubbla mot vad som beräknats, och då föreningen firade sitt tioårsjubileum hade senaste året invägs 8.510.719 kg. mjölk, vilket gör i medeltal per dag 23.317 kg. Föreningen hade då 676 medlemmar och 3.705 tecknade kor. Årsomsättningen belöpte sig till 1,76 mill. kr. Men så tecknade man också på jubileumsårsstämman 10.000 kr. i

3:e försvarslånet och anslog 3.000 kr. till resekostnad för finska barn. Man är inte småknusslig i denna småbrukarbygd.

Många bygder i vårt land äro mycket kargare än Sjuhäradsbygden. Sjuhäradsbons lätthet och benägenhet att finna inkomstkällor vid sidan av jordbruket sammanhänger säkerligen med honom givna arvsanslag samt en outrotlig kärlek till sin bygd. Den fattige smålänningen lämnar sin bygd och söker utkomst på annat håll, men den lika fattige sjuhäradsbon stannar kvar och gör någonting i och av sin bygd. Detta är den stora skillnaden. Därför utvecklar sig också Sjuhäradsbygden, därför sjuder den av liv och verksamhetslust på alla områden: jordbruk, industri, hantverk och handel.

De gamla hederliga knallarnas kärlek till sin hembygd är väl omvittnad. Spåren därav synas ännu, när man drar fram genom bygden. Det är framförallt i de ståtliga manbyggnader, varmed ofta ganska små brukningsdelar blivit försedda. Knallen försummade ingalunda sitt hemman eller sitt jordbruk. Den duktiga hustrun fick sörja för detta, och mannens extra förtjänster lades ofta ned i odlings- och byggnadsföretag på den älskade hemgården, dit hans längtan alltid stod huru långt än färderna utsträcktes. Hade han på dessa färder sett något vackert och tilltalande i byggnadsväg, ville han också söka att efterlikna detta, vilket förklarar de många olika stilarter i byggnaderna, som man möter i denna bygd.

Man kan icke med skäl säga att jordbruket försummas därför att befolkningen sysslar även med annat arbete. Däremot är det utan vidare klart att arbetsprestationerna för varje enskild person bliva betydande och ofta större än genomsnittet i andra bygder. Det arbetas intensivt i Sjuhäradsbygden och därav följer bygdens välstånd. Såsom ett belägg för påståendet att jordbruket icke försummas utan att rationaliseringen här som annor-

Mjölkcentralen i Borås.

städes går framåt kan t. ex. anföras siffror rörande kostammens förbättring.

År 1925 fanns det i Sjuhäradsbygden 2.236 genom kontrollföreningsverksamhet kontrollerade kor, vilka gåvo följande avkastning: 2.985 kg. mjölk med 3,46 % fett och 103,35 kg. smörfett. Å 1940 fanns det 7.325 dylika kor och dessa gåvo 3.458 kg. mjölk med 3,78 % fett och 130,70 kg. smörfett. Ökningen i produktionskapaciteten hos bygdens kor med 473 kg. mjölk, 0,32 % fett och 27,3 kg. smörfett per år får anses såsom ett mycket gott framsteg under denna jämförelsevis korta tid och sägas innebära en betydande rent teknisk rationaliseringsprocess.

Verkan härav förnimmes under nuvarande krisläge på livsmedelsförsörjningens område. Mjölken har icke behövt ranso-

neras, och bygdens kor förser såväl den ständigt växande staden Borås som andra industriorter med det oundgängliga livsmedel, som mjölken utgör.

Detta hade emellertid icke kunnat ske om icke jordbruket rationaliserats på ett annat mycket betydelsefullt område, nämligen varudistributionens. Här nedlades särskilt under 1930-talet ett intensivt och betydelsefullt arbete. Borås mjölkcentral, andelsmejerier, Södra Älvsborgs slakteriförening, äggcentral och skogsägareförening blevo frukten härav. Siffror kunde här tagas fram och förtälja om utförda storverk, men vi skola avstå från att tynga framställningen därmed. Vare det nog sagt, att vad enskiftets genomförande betydde för mötandet av den moderna jordbrukstekniken det betyder jordbrukarnas ekonomiska sammanslutningar för den innevarande och kommande tidens jordbrukare och samhälle.

Huru samhällsformerna än växla och vilka vägar utvecklingen än kan komma att taga, torde den mångtusenåriga bondgården stå sig och hava kvar sina betydelsefulla uppgifter, såväl de ekonomiska som de sociala och kulturella. Utvecklingen av Sjuhäradsbygdens ekonomiska liv ådagalägger, att den gamla gården behövs och trivs väl vid sidan av annan ekonomisk verksamhet.

KARDMAKERIET I NORRA KIND

AV

JOHN GRANLUND

Någon kilometer innan den vackra vägen utmed Åsundens östra strand i söder viker av mot väster och Vegby station, ligger byn Götåkra i Södra Säms socken uppradad vid foten av en liten höjdsträckning, som sluttar ned mot dalen, där vägen går. Ett dussin gårdar ligga här tämligen tätt ihop nära gränsen till Gällstad. För övrigt är bebyggelsen i Södra Säm mera spridd än i moderförsamlingen Gällstad, som har flera tättbyggda skogsbyar såsom Påbo, Rånnaväg och Ängebo, som i sin tur är sammanvuxen med Röshult och flera. Sädesodlingen har alltid varit svag i dessa skogssocknar, ehuru områdena utmed Åsunden och Sämsjön icke haft dålig jordmån. Tidigare var boskapsskötseln huvudnäringen, men i likhet med övriga socknar i Kinds härad har efter allt att döma sedan medeltiden en avsaluslöjd idkats i dessa socknar såsom en viktig binäring. När denna avsaluslöjd når en sådan omfattning, att den nära nog kan anses som en bygdespecialitet, får den ett ökat intresse. Gällstads och i viss mån Södra Säms specialitet har varit tillverkning av ullkardor, och den tillverkade kvantiteten har tidvis varit så betydande, att leveransen härifrån uppgått till mer än hälften av årsproduktionen inom landet.

I K. Komm.-Koll. berättelse av år 1832 anmärkes, att "hvad handverkerier och husslöjder angår, är arbetsskickligheten i

hvarje särskild gren gemenligen inskränkt inom en viss landsort eller socken, och såsom bevis derpå må anföras, att i en särskild del af Wenersborgs Län äro tillverkade 63.705 par kardor, hvaraf 48.000 stycken blifvit åstadkomne blott inom en enda socken eller Gällstads pastorat, der både ålderstigne och barn voro dermed sysselsatte; och då tillverkningen vid samtliga Kardfabrikerne i Riket samma år uppgått till endast 22.800 par kardor, kan deraf bedömas till hvad öfverlägsenhet en handtering, då den idkas såsom folknäring kan hinna¹⁾). Tillverkningens ekonomiska betydelse för socknen vid denna tid får man ett begrepp om, då kronofogden samma år uppgiver försäljningspriset till två riksdaler 32 skillingar för ett dussin kardor och fyra riksdaler för ett dussin skrubbor²⁾). Etthundratvå år efter det att kronofogden i Kinds fögderi lämnat dessa uppgifter var författaren till denna lilla artikel på en undersökningsresa i Kinds härad för Nordiska museets räkning. Då hade emellertid kardmakarna i Gällstads socken lagt ned sin verksamhet och verktygen voro till stor del skingrade³⁾). Endast på Yttergården i Götåkra var ägaren, f. d. kommunalordföranden Henning Bodvar, ännu i full färd med sin tillverkning och från hans verkstad härstamma de bilder och de uppgifter om tillverkningen jag här återger.

Råmaterialet till ullkardorna består främst av tre ting: järntråd, av vilken kardtinnarna tillverkas, kardlädret, i vilket dessa tinnar eller nockar iplockas samt slutligen kardträet, d. v. s. trä till ämnena, på vilka kardlädret fästes med kardnubb.

¹⁾ af Forsell, Carl, Statistik öfver Sverige. 4:de uppl. Sthlm. 1844, sid. 196 f.

²⁾ Kommerskollegii arkiv. Årsberättelser. Fabriker m. m. år 1832, sid. 706.

³⁾ I samband med förarbetena till Göteborgsutställningens kulturhistoriska avdelning undersöktes kardmakeriet i Gällstad i byn Rännaväg och Broholm hos Knut Larsson, G. F. Andersson och A. J. Gustafsson sommaren 1919 av dåvarande amanuensen Torsten Lenk; dessutom upptogs en film över tillverkningen. Denna undersökning förvaras nu på Göteborgs museum, historiska avdelningen.

Bild 1. Kardmakaren.
Oljemålning av J. P. Södermark (1822—1887).
(Tillhör doktorinnan Signe Kallenberg, Stockholm.)

Skinn och trä funnos att tillgå inom bygden. Som i många andra boskapsskötande trakter var skinnberedning en bonde-näring. År 1705 säges uttryckligen för Frölunda by, att ”skat-

tepenningen måste värvas med skinn och vävande⁴⁾). Skog till kardträ fanns i tillräcklig mängd. Vid 1700-talets mitt ansågs skogen gemensam för hela socknen efter hemmantal, men efter en utredning, verkställd av innehavaren av Intorps säteri år 1775, under det att storskifte av sockenskogen förrättades, framgick, att inom Gällstads socken av ålder icke funnits någon sockenskog utan endast enskilda eller samfällda byskogar⁵⁾). I dessa skogslag hade sedan de enskilda hemmanen del.

Av råmaterialet måste däremot järntråden hämtas utifrån. Kardmakaren i Götåkra köpte sin tråd från Anderstorps fabriker i Gnosjö. Tråden köptes i härvor och kostade då 50 öre pr kilo. Ett av de sista tråddragerierna, som arbetade efter gammal metod, var det i Hjulhult vid Nissafors i Mo härad. I början av 1800-talet var en stark koncentration av tråddragerierna till Västbo härad, som ligger närmast söder härom, och deras första anläggningar återgå efter allt att döma till 1700-talets första årtionden, möjligen ett utflöde från Huskvarna faktori⁶⁾). Den äldsta traditionen av alla svenska tråddragerier, som ännu på 1800-talet försågo kardmakare med järntråd, hade emellertid Jäders bruk i Västmanland, dit tråddragare inkallades från tyska tråddragericentra i Vestfalen år 1553⁷⁾.

Till ryktkardor användes mässingstråd; järntråd står nämligen inte gott i de fuktiga stallen. Denna mässingstråd har inköpts från Svenska metallverken och den uppgavs kosta 2: 75 pr kg.

En kardmakareverkstad kräver så få och så föga skrymmande redskap, att yrket kan utövas hemma i dagligstugan, bortsett från träarbetet, som måste utövas i en slöjdbod med vanliga snickarverktyg. De använda redskapen avbildas och namngivas

⁴⁾ Lantmäteristyrelsens arkiv. 0 61, 13¹.

⁵⁾ Lantmäteristyrelsens arkiv. 0 61, 11¹.

⁶⁾ Härenstam, C., Järn- och metallmanufakturerna i västra Småland. (Svensk geografisk årsbok 18. Lund 1942.)

⁷⁾ Meyerson, Å., Vapenindustrierna i Arboga under äldre Vasatid. Sthlm 1939, sid. 139 ff.

Bild 2. Tråden lindas på vindeln. — Foto: John Granlund.

på sid. 124. Alla äro enkla, hemmalagade eller hemsmidda, ärvda från farfadern, vilken också var kardmakare. Intet av dem avviker från de kardmakareredskap, som äro kända från andra håll.

De viktigaste momenten i tillverkningen äro: järntrådens nedklippning till små kardtinnar samt tinnarnas isättning i kardlädret. För att järntråden skall kunna klippas till lämpligt avmätta tinnar lindas tråden på en *vindel*, försedd med en löstagbar *spång*, som tjänstgör som vev. Tillvägagångssättet framgår av bild 2. Trådharvan är lagd över en *garnvinda*, och trådändan fästes vid vindeln, som vilar i ett stativ, varefter man vrider veven eller spången, tills vindeln lindats full i täta och

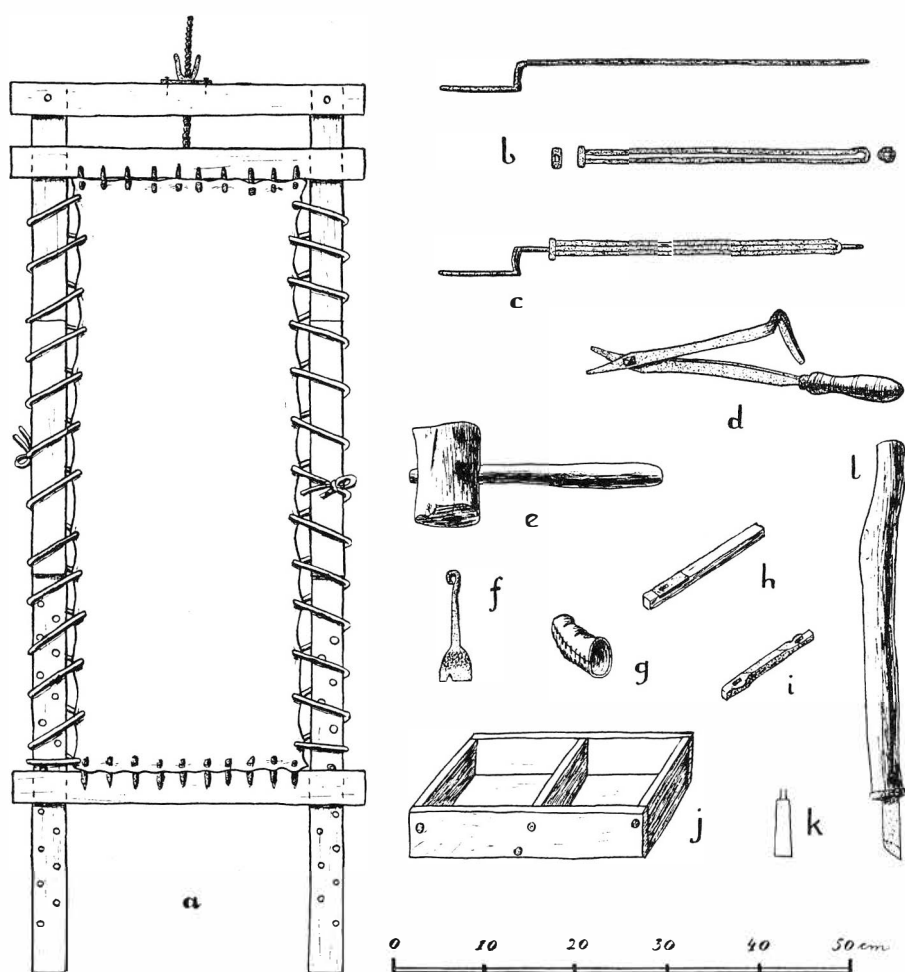

Bild 3.

a. Kardbåge; b—c vindel med löstagbar spång; d. sax; e. klubba; f. järn som skydd för tummen vid krökningen av tinnarna; g. skinnsmock (fingertuta); h. kröka av trä med järnskott hål; i. kröka av järn; j. tinnalåda; k. gaffel; l. snubb. Samtliga redskap förvaras på Nordiska museet. b—c är från Reftele socken, Västbo härad, Småland (inv. nr 202283). f. är från Nordingrå socken, Ångermanland (inv. nr 174254). Alla övriga redskap från Henning Bodvars verkstad i Södra Säms socken, Kinds härad, Västergötland (a. inv. nr 205511, d. 205503, e. 205512, g. 205508, h. 205507, i. 205506c, j. 205509, k. 205510, l. 205515). — Teckning: Fru Ingalill Granlund.

jämna varv. Då nyper man av tråden med en tång, bankar den på lindade tråden med en klubba för att få tråden i görli-gaste mån att kröka sig efter vindeln med så räta vinklar som möjligt. Därpå drar man ur spången ur vindeln, för in en *sax* i tomrummet, som spången lämnat efter sig, och börjar klippa först på ena sidan och sedan på den andra, då de u-formiga kardtinnarna falla ut i exakt storlek och form, två på varje varv vid vindningen. Dessa kardtinnar läggas sedan i en särskild *tinnalåda*.

Att linda tråden på vindeln gick fortare, om den rullades från två garnvindor samtidigt. Så har man gjort på andra ställen i Gällstad. Vindeln säges förr också kallats "klippe-järnet"; stativet kallades då "klippebocken". För att få två olika storlekar på kardtinnarna måste klippejärn med olika bredd finnas.

Innan kardtinnarna sätts i kardlädret, måste de dock först krökas för att få den form de skola ha i den färdiga kardan. Härför användes en liten järnbit, kallad *kröka*, som i sig har ett litet rektangulärt urtag, lagom långt för att man skall kunna föra in kardtinnens båda spetsar, och med ett djup så avpassat att, när man böjer ned kardtinnens utskjutande mittparti mot järnbitens översida, själva krökningen kommer på rätt avstånd från spetsarna. Järnbiten, krökan, var en gång gjord av en smed i Grönahög, men ägaren mindes, att i gamla tider hade krökor av trä använts. Flera sådana äro också bevarade från andra verkstäder, t. ex. en med namnet *dröj* från Medelpad; vanligen är dock hålet plåtbeslaget. Böjningen sker i rutinerad fart med höger tumme, som för att skyddas är försedd med en *skinnsmock*, d. v. s. ett läderskydd i form av en tuta. På andra ställen användes i stället för skinnsmock en liten järnbit i form av en järnspade. De krökta tinnarna förvaras i en särskild låda, till dess man är redo att sätta kardorna.

Till kardläder användes helst fårskinn, som köpas barkade och färdiga hos garvare. Ämnena märkas ut tvärs över skinnet med hjälp av ett kardmärke, på en vanlig sträcka mestadels tre par. På ett stort skinn kan man få ut ämnen till tolv par kardor, men vanligen räckte ett fårskinn endast till nio par. Av skinnavfallet skär man remmar, som användas sedan, när kardlädret skall fästas vid träet. För att kunna sätta fast kardtinnarna i lädret måste detta först ha legat i blöt en natt och sedan spännas fast i *kardbågen*. Kardbågen är visserligen till sin typ lika över hela vårt land, men varierar i storlek. I Götaland för övrigt och Norrland är kardbågen, ibland norrut kallad tving, avpassad för endast en karda. Tillverkningen sker också här i mindre skala, vilket visar sig även i sättet att ta ut kardämnena ur skinnet. Varje ämne tages nämligen här ut mot skinnryggen. Ämnena på ömse sidor ryggen bilda par, de som tagas ut mot skinnets ytterkanter bilda också par o. s. v. i syfte att få samma slitstyrka på kardorna. I S. Säm däremot är kardbågen större, avsedd för fem till sex kardor. Det utskurna skinnet måste fastsättas i bågen med omsorg. Bågen har på kortsidorna en rad med utskjutande krokar, på vilka skinnlängdens kortsidor hakas fast. Med en syl sticker man hål i lädret och hakar på undan för undan. Hålen stickas så pass långt in i skinnet, att detta ej går sönder vid den följande spänningen. Kardbågen är ställbar på längden och finjusteras med hjälp av en järnskruv. Härigenom kan den användas oberoende, om skinnlängden räcker till två par kardor eller till tre par. När man sedan skall spänna fast skinnet även utefter långsidorna, göras även dessa hål med sylen, men här finnas inga krokar att haka på, utan skinnet spännes fast genom kontinuerlig snörning med en läderrem, som går genom de med sylen gjorda hålen och om kardbågens långsida, så att skinnet surras riktigt fast. Sedan

Bild 4. Skinnet spännes i bågen.
— Foto: John Granlund.

Bild 5. Skinnet är färdigspänt i bågen och nu klistras papperet på. — Foto: John Granlund.

justerar man ytterligare spänningen genom att röra vid skruven, som reglerar spänningen längs med, bild 4.

På skinnets kötsida klistras ett papper längs med hela skinnnet. På sista tiden användes spännpapper eller klisterpapper. Förr köptes lumppapper, men det går icke att få tag i längre, sades det. Klistret är gjort av rågmjöl, på vilket hällts kokande vatten; det är riktigt "skomakareklister". Man brukade klistra fast papperet på kvällen, för att få det torrt tills morgonen, bild 5. Skinnet skall vara så torrt, att när man slår på det, skall det sjunga i det som i ett trummskinn.

Nu kan man börja *sätta kardorna*, d. v. s. sätta kardtinnarna i kardlädret. Först ritar man upp på den spända skinnläng-

den i kardbågen konturen av de olika kardämnena, så att man vet, inom vilka fält kardtinnarna skola sättas. Kardmärkena voro här av trä såsom i gammal tid, på andra ställen i Gällstad av järnbleck. För varje kardtinne, som skall sättas, sticker man hål från papperssidan genom lädret med en liten speciell *gaffel*. Denna gaffel är hemmagjord och består av ett litet ovalt skaft av furu, i vilket två synålar eller stoppnålar stuckits in med spetsarna vända utåt. På dessa spetsar har placerats ett par små läderbitar, som reglera, hur långt nålarna gå igenom skinnet. Är skinnet tjockare tar man bort läderbitarna.

Sedan man gjort hålen med gaffeln, sättas kardtinnarna hårt ned i dessa, så att tinnarnas ryggsida kommer att vila mot papperet på skinnets baksida. Man både sticker och sätter med höger hand, men man håller de krökta kardtinnarna i vänster hand och matar fram dem undan för undan, bild 7. Kardtinnarna sättas i regelbunden ordning så som framgår av bild 6 a, så att de komma att sitta något snett under varandra. Detta ger den färdiga kardan ett diagonalt mönster med ränder, som gå nedifrån vänster uppåt mot höger. Denna diagonala sättning är utmärkande för götalandskardorna överhuvud, medan där emot de norrländska synas vara satta i raka rader tvärs över kardan, bild 6 b.

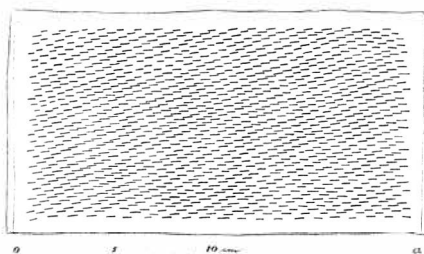

Bild 6 a. Kardlädrets baksida på karda från Södra Säms socken, som visar hur sättningen skett i diagonala rader.

Nord. mus. inv. nr 205513.

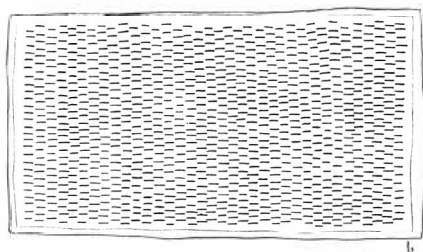

Bild 6 b. Kardlädrets baksida på karda från Hässjö socken, Medelpad, som visar hur sättningen skett i raka rader tvärs över kardlädret. Nord. mus. inv. nr 174097.

Teckning: Fru Ingalill Granlund.

Bild 7. Kardorna sättas. — Foto: John Granlund.

Ifråga om arbetets organisation, så sökte kardmakarna i Gällstad vanligen lämna bort kardsättningen på ackord till någon icke fullt arbetsför för att få det billigt gjort. Själva detta arbete är ju särdeles lätt och långtrådigt, och under kardmakeriets glansperiod hade man den åsikten, att knappast någon var för gammal och skröplig eller för ung och liten för att sätta kardor. Denna arbetsfördelning är emellertid icke enbart utmärkande för Gällstad. Barnarbete förekom även inom "fabrikstillverkningen" av kardor vid mitten av 1700-talet. Sålunda skriver Samuel Schröderstierna från åren 1754—1759 följande⁸⁾: "Kardor tillverkas uti Alingsås uti en verkstad, som lyder under manufakturverket och förestås av en mästare, som haver jämte

⁸⁾ Schröderstierna, S., Ber. över de finare järn-, stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754—1759. Sthlm 1925. Föreningen för svensk kulturhistoria. Böcker nr 5, sid. 34.

sig en gesäll samt åtskilliga barn, gossar och flickor, vilka herr kommerserådet Alströmer har funnit att med särdeles nytta använda, så vid denna som vid flera verkstäder". Likaså var det vid en mindre verkstad i Umeå ända in på 1900-talet, där kardmakaren mot en mindre penningersättning sökte få skolpojkar att åtaga sig att sitta i verkstaden och plocka i kardtinnar⁹⁾. I Gällstad betalades för kardsättningen strax före förra världskriget en krona pr dussin. Priset steg sedan under kriget till åtta kr pr dussin för att vid tiden för mitt besök ha sjunkit till fyra kr. Kardsättarna få tinnarna tillklippta men icke krökta, och kardskinnet är färdigställt i kardbågen. Det behövs vana för att kunna sätta sex à sju kardor pr dag, då varje karda innehåller upp till 1.500 tinnar.

Ofta salufördes kardlädret i denna form alltså liknande nutidens hårkardor, d. v. s. utan trävirke. Det blev billigare för sparsamma kunder att göra trävirket själva hemma på gården, och därför finna vi både i Nordsverige, Finland och Norge kardor, vilkas trävirke är ornerat med enkla ornament och en mindre ortsbestämd variering i utformningen av *kardträna*. Kardträna kunde också hålla ut mer än en omgång kardläder. Detta synes ha varit regel, när det gällt skrubbkardor.

Distributionen av gällstadskardorna uppgives förr ha skett dels genom gårdfarihandel, dels i parti till avnämare i Göteborg och andra städer. Tillverkare i något mindre skala sålde själva sina alster på marknaderna. Sålunda uppgives den genom flera generationer välkända kardmakaresläkten i Skede socken i Östra härad i Småland regelbundet besökt vissa marknader. En av de senare tillverkarna säges ha vägrat att sälja till uppköpare för att icke priset på hans kardor skulle fördyras. Familjens produktion från år 1868 fram till 1900-talets början beräknas ha givit en inkomst av 40.000 kronor. Råmaterialet,

⁹⁾ Pettersson, Ingrid, Ett yrke på avskrivning. Västerbotten 1931, Umeå 1931, sid. 62 ff.

Bild 8. Med snubben skär man in skåror för att ta ut spår till insättande av skaftet eller handtaget. — Foto: John Granlund.

d. v. s. trä, spik, skinn, järntråd och plåt uppskattades då till en kostnad av cirka tolv öre, när ett par färdiga kardor betingade ett pris av kronor 1: 50. Arbetet på ett par ullkardor beräknades i genomsnitt kräva en arbetstid av omkring åtta timmar¹⁰). Även i Nordsverige tycks distributionen i huvudsak ha skett på marknaderna i grannskapet¹¹). Nutida traditions-

¹⁰) Ulma 3984. Anteckningar jämte tidningsklipp i Jönköpings läns museum.

¹¹) Kardmakarverkstäder eller verktyg från sådana ha vi bevarade från Västmanland; Surahammar; Dalarna: Bjursås sn; Medelpad: Söråkra i Hässjö sn; Ångermanland: Färns-
vik i Nordingrå sn; Jämtland: Vatne i Lockne sn samt en verkstad namngiven år 1832 i Undersåker och traditionsuppgifter om en kardmakare Vikström i trakten av Myssjö; Norrbotten: Ytterbyn och Bredviken i Nederkalix enl. Hushållningssällskapets meddelande 1870—71 samt i Nyborg i samma socken 10 till 15 mästare vid 1900-talets början enl. meddelande av fil. kand. Birgit Laquist.

uppgifter från köpare bekräfta dessa anteckningar om distributionen¹²⁾. Utom genom gårdfarihandel och på marknaderna erhöles ullkardor i handelsbodarna både i städerna och på landsbygden.

Till virke användes i kardmakareverkstaden i Södra Sämnumera fur. Förr har man även i någon mån använt al, och det har likaledes varit vanligt i Norrland. Bevarade kardor från Svealand och Norrland äro ofta av björk. I Sydsverige har man såväl till kardor som till så mycken annan slöjd använt bok. Kardmakaren i Götåkra köpte skogen på rot, som han skulle ha till virke och lät såga det, ty gården ägde icke tillräckligt med skog. Bearbetningen gjordes hemma. Sedan lämpliga ämnen tagits ut, hyvlades dessa med två olika hyvlar för att få fram den något böjda formen. Själva handtaget falsas in på den något konkava utsidan. Med ett redskap som liknar en laggsnubb och kallas *snubb*, bild 8, tas spåret ut något vidare vid underkanten och icke längre än att det når upp ungefär två tredjedelar på kardträet. Skåran tas ur med hjälp av kniv och stämjärn. Skaftet skjutes in i falsen, så långt det går, och slås fast med en nubb. Sedan sågas skaftet av efter mått, så att alla skaft bli lika långa. På bild 8 se vi långa rader med iordninggjorda, skaftade kardträ, och på ett sådant anbringas nu det färdigsatta kardlädret. Kardlädret placeras med pappersidan mot träet på den konväxa sidan av kardträet, d. v. s. så att det infalsade skaftet kommer på motsatta sidan. Från andra orter finnas exempel på, att skaftet placerats på samma sida som kardlädret, men detta är icke regel. Sättningen av kardan har icke skett ända fram till kardlädrets ytterkant, utan ungefär en centimeters kant är lämnad utanför på alla fyra sidorna. I denna utskjutande kant av lädret slår man in kardnubb, som skola fästa kardskinnet vid kardträet. Som förstärk-

¹²⁾ Etnologiska undersökningens arkiv. Ullberedning, 2 band folio.

Bild 9. Skrubbing och kardning i Påbo, Ullasjö sn, Kinds hd.
— Foto: Ingegärd Vallin.

ning läggas dock först smala läderremсор ovanpå den utskjutande kanten. Denna förstärkning på övre långsidan utgöres dock av en remsa bleckplåt. I Götåkra köptes dylika plåtremsor färdiga från Kvarnhultet för fem öre dussin. Då kardorna *slås på*, d. v. s. då kardlädret skall fästas vid kardträet, lägges det senare under arbetet på ett litet järnstäd som stöd.

När kardorna äro färdiga kringkäras de. Först skäras över-skjutande skinnbitar bort, sedan täljes kardan runt om, och hyvlas slutligen på kanterna. Till sist sättas etiketterna på med syndetikon, och så äro kardorna färdiga att packas för att säljas i parti i synnerhet till Småland, särskilt Sävsjö, samt Östersund till ett då uppgivet pris av femton kronor pr dussin. Arbetsförtjänsten uppgavs ha varit c:a två kronor pr arbetsdag, varför den siste tillverkaren i Götåkra ansåg tiden vara inne,

att denna hemslöjd utbyttes mot en mera lönande sysselsättning. Kardmakarverkstaden förvaras nu på Nordiska museet som ett minne av åtminstone tre eller fyra generationer idoga hantverkare.

I Gällstad kan icke, så vitt jag kunnat finna, kardtillverkningen direkt följas längre tillbaka än till 1700-talets senaste årtionden. Då emellertid någon etnologisk djupundersökning av socknen icke företagits, kunna kanske nya fakta bringas i dagen, och enstaka tillverkare beläggas tidigare. Som framgår av det redan sagda är socknens kardmakeri lierat med västra Småland, en naturlig följd av det nära samband, som tydligen sedan gamla tider rått mellan Kinds härad och Finveden¹³. Nu ha vi från Västbo härad, Ås socken i Småland en uppgift om en kardmakare redan år 1701, som åtminstone torde verkat något år på 1600-talet. Nämnda år efterlyses nämligen "een kårdemakare, Henrich b:nt, som nu är solldat under Wärfningsfolcket i Hallmstadh"¹⁴. Han tillhör tydligen icke bönderna utan de obesuttna, och det sannolika är, att han bedrivit sitt yrke ambulerande.

Utom centrum i Gällstad ha vi under 1800-talet uppgifter om kardmakare från följande ställen i Götaland: från Västbo härad har jag ingen utom ovan nämnde namngiven, men de synas enligt Allvin icke ha varit så få under 1800-talets förra hälft¹⁵). I Östra härad i Småland är i synnerhet känd en kardmakarsläkt i Skede socken, som jag redan antytt. Av de tjugo kardmakare, som ännu efter sekelskiftet arbetade i Södra Åsbo härad och angränsande trakter i Skåne, har i synnerhet Olov

¹³) Hufwedsson Dal, Nils, Boeråås Stad. Sthlm 1719.

¹⁴) Växjö domkapitels arkiv. Acta år 1701 nr 243. Anvisning lämnad av SAOB.

¹⁵) Eneström, F. J. E., Gnosjöborna, Halmstad 1906. Nordin, D., Beskrifning öfver Vilstads pastorat, Båraryds och Våthults socknar i Västbo härad. Jönköpings läns hus-hållningssällskaps handlingar år 1827, sid. 160. Fil. lic. Claes Claesson tackas för uppgiften.

Holmberg i Munka-Ljungby varit välkänd. År 1935 ansågs han vara Skånes siste kardmakare, och han besatt en bättre maskinell utrustning än övriga¹⁶⁾).

Som ovan redan antytts finnas emellertid också kardmakare i städerna. Samtliga kända kardmakerier i städerna sorterade under hallrätten, och inga kardmakare i vårt land ha, så vitt jag kunnat finna, varit skråorganiserade. Med tanke på den propaganda och den omsorg statsmakterna visade yllemanufakturerna från och med 1600-talets mitt, hade man ju väntat, att kardmakare i Stockholm skulle ha högkonjunktur. En fullständig genomgång av Stockholms befolkning år 1676 ger emellertid negativt resultat¹⁷⁾). Här fanns uppenbarligen detta år icke någon kardmakare, icke ens bland adelns försvarskarlar. Hur gammal kan då städernas kardtillverkning överhuvudtaget vara?

En hållpunkt erbjuder importförbudet av "Kardor, Skrubblor och Bonde-Kardor", daterat den 18 april 1746¹⁸⁾). Införseln av ullkardor var nämligen tidigare av betydande omfattning. Sålunda var årsimporten år 1685 icke mindre än 776 5/12 dussin (par), fördelat på följande hamnar: Stockholm 489 3/4, Västervik 1, Kalmar 19, Göteborg 53, Malmö 74, Landskrona 5, Hälsingborg 3 2/3, Ystad 11, Kristianstad 8, Karlskrona 3, Karlshamn 16, Halmstad 12, Varberg 24, Värmlands gränstull 1, Marstrand 26. År 1724 slutade importen på 1.042 5/6 dussin (par), fördelat på följande hamnar: Gävle 22 1/3, Nyköping 70, Norrköping 70 2/3, Västervik 8, Göteborg 558 5/6, Karlshamn 100, Ystad 32, Malmö 90, Halmstad 24, Varberg 24 och Uddevalla 3 dussin. Följande år var emellertid impor-

¹⁶⁾ Hemslöjdskommitténs betänkande. Del 2. Sthlm 1918, samt E. U. 1282.

¹⁷⁾ Efter muntligt meddelande av fil. lic. Åke Meyerson, som står i begrepp att publicera en större undersökning om Stockholms befolkning.

¹⁸⁾ Raab, A. J., Register, Och Summariskt Innehåll Utaf Alla the Kongl. Resolutioner, Förordningar, Placater Och flere Acta publica, hvilka Ifrån 1737 Års början til 1744 Års slut genom Kongl. Tryckeriet utgågne äro. Sthlm, sid. 35.

ten väsentligt lägre, sammanlagt 375 dussin, varav Göteborg tog huvudparten med 242 dussin, Nyköping 89 dussin, Kristianstad 16 och Ystad 28 dussin¹⁹⁾.

Först år 1737 den 3 mars får en Olof Alberg privilegium på en "Kard-Lack- och Ull-Cam-Fabrique" i Stockholm, och han är uppenbarligen ensam inom denna något brokiga bransch till år 1740²⁰⁾. Mellan åren 1741—1745 tillkommo ytterligare fyra kardmakare. Under sistnämnda period spred sig rörelsen även till landsortsstäderna. Sålunda finna vi nu kardmakare i Lahlholm och Halmstad — den i sistnämnda stad flyttade emellertid inom kort till Lund²¹⁾ — samt dessutom i Hälsingborg och Norrköping. Det är dessa kardmakare, som skola se till att importförbudet på kardor kan upprätthållas, eftersom det är lämnat med förbehåll, "at om the framdeles för thet inrikes behofwet skulle finnas otilräckelige eller oskiäligen stegrade, eller ock icke göras af behörig godhet, skal en fri införsel theraf å nyo tillåten warda". På 1750-talet fanns även, som jag tidigare antytt, kardmakare i Alingsås, men jag vet icke vilket år han etablerade sig, år 1752 kom en till Jönköping, år 1754 till Kalmar, år 1759 till Ystad, år 1761 till Malmö, året därpå till Strömstad, år 1766 till Göteborg o. s. v. I stort sett blev alltså kardmakeriet först kring mitten av 1700-talet ett stadshantverk, och det blev givetvis också stadshantverket, som mot århundradets slut kunde förse spinnerifabrikerna med den nya typ av kardor, som krävdes i den maskinella driften, varvid kardlädret utbyttes mot kautschuck, avpassades för de nya valsarna etc.²²⁾.

¹⁹⁾ Boëthius, B. och Heckscher, E. F., Svensk handelsstatistik 1637—1737.

²⁰⁾ Kommerskollegii arkiv. Liggare. Fabriksprivilegier. Förteckning 1723—1781.

²¹⁾ Hülphers, Abrah. Abr:son, Skåneresan 1759 (Schiller H., Skåne genom två sekler. Falköping 1934), sid. 74.

²²⁾ Broling, G., Anteckningar under en resa i England åren 1797—1799, Del 3. Sthlm 1817, sid. 174 f.

I Norge upprättades den första kardfabriken år 1757 i Kristiania. Den var i gång till c:a 1790 och lär i sin tid ha sysselsatt upp till etthundra barn, som arbetade i fabriken. Där-
 efter tog flera hantverk vid²³). Däremot blev det icke import-
 förbud för kardor i Norge förrän år 1785, och sedan denna tid
 har Norge icke bara varit självförsörjande utan även levererat
 kardor till Sverige, särskilt till Värmland, Dalarna och möjli-
 gen Jämtland²⁴). I motsats till den svenska traditionen synes
 kardmakeriet på landsbygden i Norge vara senare än stadshant-
 verket. Enligt Eilert Sundt uppstod ett viktigt och leverans-
 kraftigt centrum i trakten av Gjøvik i Opland fylke i slutet
 av 1700-talet eller början av 1800-talet. En främmande resande
 slog sig ned där och arbetade sig upp till välstånd. Hans söner
 och svärson förde konsten vidare och allt flera slog sig på yrket,
 så att denna trakt kring 1800-talets mitt hade "ligesom privi-
 legium på at forsyne visnok Størsteparten af Landets Bygder
 med Karder"²⁵). Dessutom äro också enstaka kardmakare på
 landsbygden kända, t. ex. Per Klausen i Midjå i Grong, Trön-
 delagen, som dog på 1880-talet, och vars verkstad delvis är
 tillvaratagen²⁶).

Kardmakeriet i Norge anses emellertid vara äldre. I "Det
 norske håndverks historie" angivas "anglemaker" och "nålema-
 ker" hava gjort karder under 1600-talet. I vårt land har jag
 hittills icke funnit någon uppgift, som tyder på, att nålmakarna
 samtidigt varit kardmakare. Det förtjänar emellertid påpekas,
 att förefintligheten av "kardmakartråd" hos en nålmakare icke
 i och för sig tyder på kardmakeri. Kardmakartråd, "Kratzen-
 draht", är nämligen redan sedan 1600-talets förra hälft i den

²³) Det norske håndverks historie. Red. Henrik Grevenor. Oslo 1936.

²⁴) E. U. 1207, 1188, 1476.

²⁵) Sundt, E., Om Husfliden i Norge. Kra 1867—1868, sid. 186.

²⁶) Norsk Folkemuseum Beretning om virksomheten 1924—1925. Oslo 1925, sid. 19.

tyska tråddragarindustrien en gängse kvalitetsbeteckning på vissa finlekar järntråd från en millimeter ned till 0,09 mm.²⁷⁾. Att 1600-talsuppgifterna om kardmakare i Det norske håndverks historie är så svagt dokumenterade kan bero på, att det norska kardmakeriet ansetts ha vida äldre traditioner. I Magnus Lagaböters stadslag från år 1276 finns nämligen en bestämmelse om, att *kambarar* skola ha sitt tillhåll på nedra sidan av den gata i Bergen, vars övre sida upptages av guldsmederna. Ordet *kambari* är tolkat såsom kam- och kardmakare²⁸⁾. Om detta vore riktigt, skulle vi här, så långt jag kunnat finna, ha de äldsta uppgifterna om kardmakare i Europa. Det förefaller mig emellertid, som om åt hantverkarbeteckningen *kambari* efter mönster från sentida isländskan — eftersom på Island alltså såväl den fornisländska ullkammen som den moderna ullkardan med ett gemensamt namn kallas ullkam²⁹⁾ givits en något för vid tolkning.

Med utgångspunkt från Norden ha vi emellertid ingen möjlighet att fastställa, när och var ullkardorna uppfunnits och kommit i bruk. Endast så mycket synes rimligt, att de tidigast torde ha varit i användning i de stora västeuropeiska klädetillverkningscentra, och att de av etymon att döma först ersatt ruggkardorna på de billigare och massproducerade kvaliteterna och först därefter börjat att användas vid ullens bearbetning. Det kan ha varit en lekfull tillfällighet som kommit en ullberedare inom samma verkstadsområde att pröva den nya ruggkardan vid gredning av ullen. Från 1300-talet ha vi en ofta citerad uppgift om, att ullkardor ansågos skadliga för ullen och

²⁷⁾ Döhner, O. H., Geschichte der Eisendrahtindustrie. Berlin 1925, sid. 54 f. Rinman, S., Anledningar til Kunskap om Den gröfre Jern- och stål-förädlingen Och des Förbättrande. Sthlm. 1772, sid. 210—218. Jfr Rinman, S., Bergwerks Lexikon, Tom II, Jerntråd, sid. 921.

²⁸⁾ Love, Norges gamle V. Christiania 1895.

²⁹⁾ Jónasson, Séra, Jónas, Íslenzkir Þjóðhættir, Reykjavík 1934, sid. 103 f.

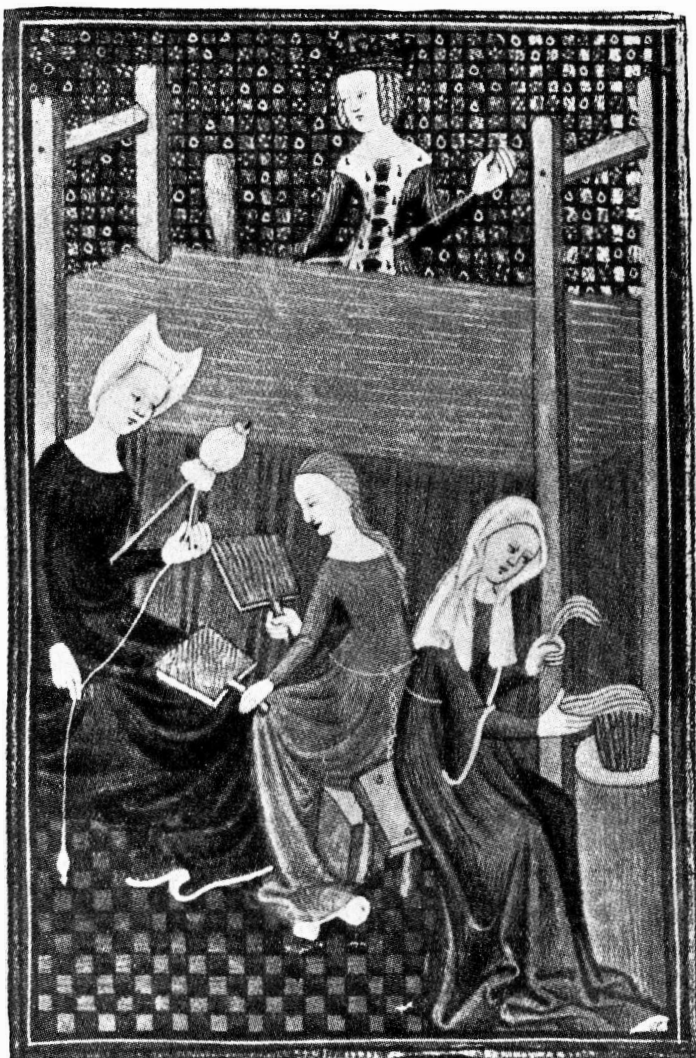

Bild 10.

Kardning samt ullspinning på slända och vävning på liggande vävstol.
Ur ett engelskt manuskript från 1400-talet.

voro förbjudna att användas i flera städer i landskapet Champagne. Denna uppgift har tagits som bevis för, att ullkardorna redan då voro gamla³⁰). Mig förefaller emellertid en motsatt slutsats mera berättigad. Ullkardan var vid denna tid en ny uppfinning, ännu tillverkad av alltför grov tråd med risk att ullfibrerna foro illa, varför ullkammen, pectin laninus, alltjämt var ett kardan överlägset redskap. Från 1400-talet avbildas kardorna i ett engelskt manuskript samtidigt med ullspinning på slända och vävning på liggande vävstol³¹). Christoffer Weigel återger år 1698 en tysk tradition om, att kardorna uppfunnits av "eine Ordens-Person" och att "solche Wissenschaft schon mehr als vor 200 Jahren zu einem Handwerck gemacht worden seyn"³²). Under senmedeltiden har alltså kardan slagit igenom i Västeuropa, och på 1600-talet bevaras vissa dunkla minnen om uppfinningen. I England sattes importförbud på kardor år 1685, och E. H. Döhner anser, att kardor dessförinnan importerats till England från Tyskland i stor utsträckning³³).

Till Norden började kardorna importeras redan på 1500-talet³⁴), och jag tror vi ha anledning att sätta importen av ullkar-

³⁰) Geijer, Agnes, Birka 3. Die Textilfunde aus den Gräbern. Uppsala 1938, sid. 44.

³¹) Salzman, L. F., English industries of the middle ages. Oxford 1923, sid. 212. Gösta Berg har fäst min uppmärksamhet vid ett arbete av H. Ling Roth, "Hand card making". Bankfield museum notes, Series 1. No 11, som behandlar karttillverkningen av svensk tråd i England. Här nämnes förekomsten av en avbildning av kardor från ett 1300-tals manuskript. Härmed torde jämföras av mig återgivna bild 11, som tydligen åsyftas.

³²) Weigel, Ch., Abbildung der gemein-nützlichen Haupt-Stände... Regensburg 1698, sid. 606 f.

³³) Döhner, a. a. sid. 51 f. Större exportcentra ha i Tyskland uppenbarligen varit Nürnberg, Zwickau och Iglau. På vissa ställen i Sachsen, Schlesien och västra Polen har också bedrivits kardmakeri. Från Holland har mycket kardor exporterats. I Frankrike har funnits berömda kardmakarverkstäder, utom i Paris i en hel rad städer. Jfr Krüinitz, J. G., Oekonomisch-technologische Encyclopädie. Tom 34, Berlin 1785, sid. 683. Som folklig slöjd synes icke karttillverkningen i Europa för övrigt ha uppmärksamats i någon större grad.

³⁴) Erixon, Sigurd, Redskapsstudier från Gustav Adolfs-utställningen. Fataburen 1933, sid. 271 ff.

dor i samband med införseln av spinnrocken. Att spinna ull på spinnrock har uppenbarligen krävt en annan förarbetning av ullen än sländspinningen. Emellertid torde det ha dröjt inpå 1600-talet, innan såväl spinnrocken som kardorna blevo mera allmänna bland allmogen. Ett undantag bildade dock Kinds och Marks härader, där den textila avsaluslöjden varit betydande sedan medeltiden. Ännu i 1540 års jordebok skulle ju Marks härad leverera skattepersedlar till kronan i vadmal. Vi ha all anledning att anse dessa härader vara i spetsen för nyheterna bland textilredskapen.

Under dessa omständigheter kan man icke gärna undgå frågan: Hur bereddes ullen till tråd, innan ullkardorna kommo i bruk? Frågan kan emellertid icke besvaras generellt i den formuleringen och är också alltför vittfamnande för att kunna falla inom ramen för denna lilla artikel. Så mycket veta vi emellertid av företagna analyser av bevarade ylleplagg från medeltiden och tidigare, att ullen före spinningen var sorterad med den yttersta omsorg. För att lösa upp hopfiltade fibergrupper, vilket, som bekant, är kardornas egentliga uppgift, om vi bortse från den genom alla momenten gående rensningsprocessen, ha vi att tänka oss två möjligheter, antingen ett eller flera redskap, som föregått kardan eller också att för hand plocka eller som det heter *noppa* ullen.

Av de redskap som ha eller kunna ha föregått kardan känna vi två, nämligen *ullbågen* och *ullkammen*. Den först nämnda eller *faktbågen* är endast känd hos hattmakare³⁵), som tidigare uppehöll ett typiskt från kontinenten infört stadshantverk. Däremot är faktbågen hitintills icke påvisad hos oss som folkligt textilredskap, men några redskap, som tolkats som faktbå-

³⁵) Lenk, T., Faktverktygen i hattmakareyrket (Från Nordiska museets samlingar. Festskrift till Gustaf Upmark 13/3 1925. Sthlm 1925.)

gens motsvarigheter, alltså en primitiv ullbåge, ha använts i Norge och Finland³⁶). Det andra redskapet, ullkammen, är däremot som Sigurd Erixon visat, typiskt för Sydeuropa och är ett gammalt sedan medeltiden i Västeuropa använt föremål. Folklig användning har ullkammen fortfarande på Island och Färöarna, i Jylland, särskilt Sönderjylland samt Nordtyskland och på andra ställen i Tyskland. Eljest är redskapet mest utbrett i Sydeuropa, främst Rumänien. Ullkammens funktion har i viss mån motsvarat *skrubbkardorna*, och efter allt att döma ha skrubbkardor ännu under 1800-talets andra hälft icke vunnit insteg i alla hem, där man själv plägade bearbeta ullen till tråd. Skrubbänken, skrubbkränkan, skrubbstolen, kardstolen har icke tillverkats av kardmakarna utan är antingen en produkt av den egna träslöjden på gårdarna eller av bygdesnickare i grannskapet. Ett belysande undantag ha vi i en uppteckning från Idre i Dalarna, som säger, att på rikare bondgårdar fanns det kardstol, som köptes från Röros i Norge³⁷). Skrubbänken utgår från en västeuropeisk standardtyp, som upptagits så gott som utan förändring; de små lokala skiftningarna kan jag ej gå in på i detta sammanhang. Bild 11, hämtad ur ett engelskt manuskript från 1300-talet, ger en föreställning om ullkammens funktion såsom skrubbkardornas föregångare. Om ullkammens användning se vidare Sigurd Erixons arbete. Så långt vår tradition når, har ullkammen huvudsakligen varit knuten till stads-hantverket, och som vi sågo ovan var vår första kardfabrik kombinerad med tillverkning av ullkammar. De importerades tidigare samtidigt som kardorna, men efter vad det synes på 1600-talet i jämförelsevis små kvantiteter.

³⁶) Vilkuna, K., Ullbågen. Budkavlen 1934, N:o 2. Åbo 1934, sid. 73 f. jämte där citerad litteratur. Se också Walter von Stokar, "Spinnen und Weben bei den Germanen", som dock bygger på otillräckligt material och vars slutsatser icke äro hållbara.

³⁷) E. U. 1476.

Bild 11.

Ullkammens användning och spinning med långrock.
Ur ett engelskt manuskript från 1300-talet.

Att plocka ullen för hand, att *noppa ullen*, torde utan tvivel ha varit den mest spridda metoden. Det tillvägagångssätt, som går under benämningen *spinna från tott*, är ju känt än i dag³⁸⁾. Uppgifterna från äldre folklig tradition äro emellertid ytterligt sparsamma och fragmentariska, och det förtjänar påpekas, att vi ännu äro tämligen illa underrättade om äldre tiders ullberedning i vårt land. I sin förträffliga lilla uppsats "Bohuslänsk ullberedning i äldre och nuvarande tid" har Selma Johansson³⁹⁾ antecknat från Lycke i Bohuslän: "Skole-Mina (lärarinna i Lycke, född år 1840) talte om, att hennes mor hört talas om, att förr i världen spunno de ull utan att karda den". Då ju

³⁸⁾ Löfgren, Stig, Garnframställning (Hantverkets bok. 8. Textil 1. Shlm 1939).

³⁹⁾ Fataburen 1928, sid. 189.

sländan i vår tid varit i bruk endast i våra ålderdomligaste bygder, äger jag för närvarande endast få uppgifter om ullens beredning till sländspinning, samtliga upptecknade av Lars Levander i Åsens by i Älvdalen. Levander skriver: "Man flukade sönder ullen litet och spann sedan direkt grannare eller grovare, efter som de ville. Herrkul brukades även till ull"⁴⁰). I en annan uppteckning har han antecknat: "— plocka och blandat det (= ullen) med fingrarna, tills det dugde vrida till någon ända"⁴¹). Slutligen hämtar jag ur Levanders bok "Livet i en älvdalsby" följande anteckning: "Ullen spanns utan tillhjälp av linkäpp och liksom lin och blånor utan föregående kardning. Vallhjonen brukade ta sländan med sig ut i skogen, klippa av lagom portion långull av en tacka och spinna den under det de vallade"⁴²). Ett minne från den tid, då man endast hade handen att tillgå vid redning av ullen, anser jag leva kvar i uttrycket "gröpa ullen" som benämning på förkardningen. Denna term lever kvar i västra Sverige samt i ordet *gröpkarda* som namn på skrubbkardan i Jämtland⁴³).

Utbredningen av denna metod i Europa, särskilt i Balticum och i boskapsskötande reliktområden, visar, att vi här stå inför en ullberedningsmetod till garn, som går tillbaka till förhistorisk tid⁴⁴).

Såväl ullkardorna som spinnrocken fingo sin högkonjunktur i samband med frihetstidens statliga manufakturpolitik, som för att begagna en svensk etnologs formulering, "fick en alldeles

⁴⁰) Ulma 5123.

⁴¹) Ulma 3438: 1, sid. 61 f.

⁴²) Levander, L., *Livet i en älvdalsby före 1870-talet*, 1914. Sid. 40.

⁴³) Fataburen a. a. Egna uppteckningar samt E. U. 867 från Laxsjö, Jmtl.

⁴⁴) T. ex. Bielenstein, A., *Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten*, sid. 373, Collin, Maria. *Om primitiva spinnmetoder* (Rig1921), sid. 75 f. Montell, G., *Spinning tools and spinning methods in Asia*. Appendix till Sylwan, Vivi, *Woollen textiles of the Loulan people*. The Sino-Swedish Expedition. Publication 15. VII Archaeology 2. Sthlm 1941.

oavsiktlig verkan i en uppblomstring av svensk textil hemtillverkning både för eget behov och för avsalu⁴⁵⁾). Det är från och med nu i den begynnande folkökningens tid vår inhemska kardtillverkning tar fart, och dess produkter bli något av det trivialaste av redskap i flitig och nödtvungen användning i varje torparstuga och husmanshem, i sockenstugor och fattighus.

Det är mot denna bakgrund vi måste se kardmakeriet i Gällstads pastorat och överhuvudtaget på landsbygden. Som framgår av det ovan sagda har kardmakeriets utveckling efter allt att döma förlupit något annorlunda i Sverige än i Norge. I Norge utgår kardmakeriet från stadshantverket och sprider sig först därefter till landsbygden, där trakten kring Gjövik vid Mjösen blir huvudcentrum. I vårt land ha vi däremot två skilda strömningar: ett äldre redan på 1600-talet uppdykande lant-hantverk, utövat av enstaka, ambulerande lant-hantverkare, ett yngre till städerna knutet under hallrätten sorterande stadshantverk, en direkt följd av den statliga manufakturpolitiken. Kardmakeriets uppsving i Gällstad är i ekonomiskt avseende också en följd av denna tidsströmning, som här eggat ett eller möjligen samtidigt flera personliga initiativ. Av intresse är emellertid, att i tekniskt avseende följa kardmakarna så långt jag kunnat finna det äldre lant-hantverkets traditioner. Detta visar sig däri, att det är endast hos stadshantverkare, som vi finna vindeln efter tyskt mönster försedd med ett s. k. klipphjul, vidare en särskild sticktavla som mall för kardlädrets uppstickande och slutligen en utvecklad apparat för kardnockarnas tillverkning, som på en gång både klipper och böjer nockarna. Den sistnämnda är ju i hög grad arbetsbesparande. Att kardtillverkningen i Götaland fullföljer en egen tradition visa också beva-

⁴⁵⁾ Svensson, S., Ur beklädnadshandelns historia. Detaljhandelns bok Beklädnad. Sthlm 1939, sid. 342 f.

rade kardor. Att själva träämnena äro utförda i bok är icke av avgörande betydelse, enär kardträet ju kan vara gjort av köparna hemma på gårdarna, men det avgörande är, att kardmakarna på landsbygden genomgående söderut använda sig av diagonalsättning, medan stadshantverkare och kardmakare på landet norrut använda sig av raksättning. Detta sistnämnda talar avgjort för en enhetlig hantverkartradition i Götaland.

INNEHÅLL

	Sid.
<i>Inledning</i> av Landshövding Axel von Sneidern..	11
<i>En återblick</i> av Häradsskrivare Miles Stenström..	13
<i>Arbetsuppgifter och forskningsresultat</i> av Antikvarie Bertil Berthelson	23
<i>Viskadalens fornfjord</i> av Professor Lennart von Post	39
<i>Stormansgodset Vädersholm</i> av Amanuens Lars-Erik Bergström	57
<i>Borås äldre bebyggelse</i> av Intendent Brynolf Hellner	71
<i>Teknik och mönster inom textiltrycket</i> av Överingeniör Alex. Engblom	81
<i>Från förläggarverksamheten på Kinna Sanden år 1870</i> av Intendent Ingegärd Vallin.....	98
<i>Några tankar och uppgifter om Sjuhäradsbygdens jordbruk</i> av Egnahemsdirektör B. A. Nilsson..	112
<i>Kardmakeriet i norra Kind</i> av Docent John Grannlund	119

